Social bakgrund

Studiestöd och övergång till högre studier

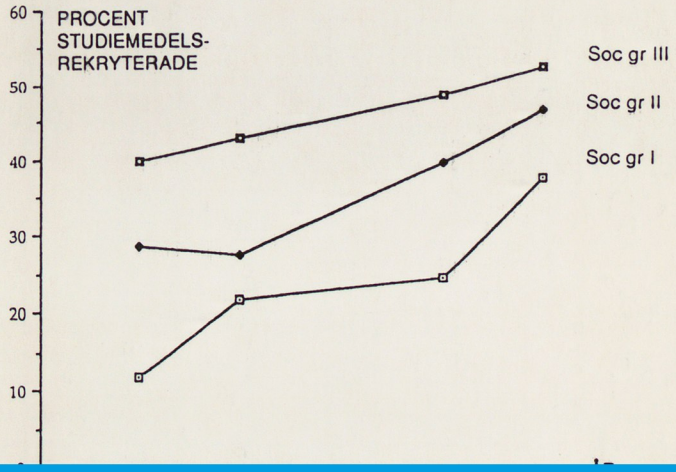

Ur KB:s samlingar
Digitaliserad år 2014
KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

SOU 1992:122

Delbetänkande av utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre studier

Social bakgrund

Studiestöd och övergång till högre studier

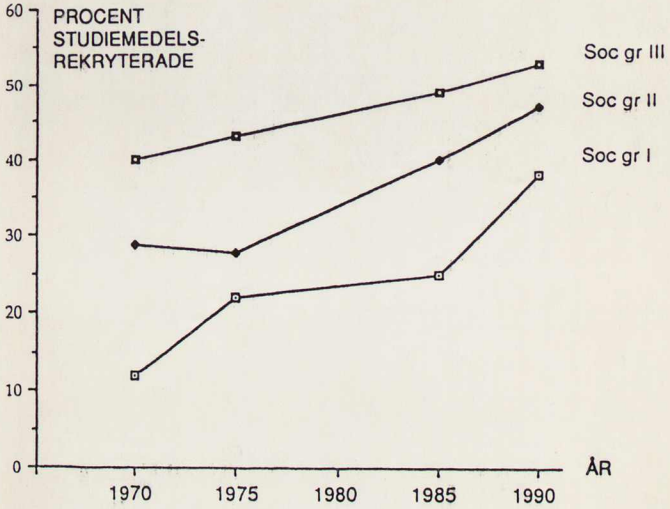

Sven-Eric Reuterberg Allan Svensson

SOU 1992:122

Delbetänkande av utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre studier

Ref KB 0c

119

Statens offentliga utredningar
1992:122
Utbildningsdepartementet

Social bakgrund

Studiestöd och övergång till högre studier

Sven-Eric Reuterberg
Allan Svensson

Delbetänkande av utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre studier
Stockholm 1992

SOU och Ds kan köpas från Allmänna Förlaget, som också på uppdrag av regeringskansliets förvaltningskontor ombesörjer remissutsändningar av dessa publikationer.

Adress: Allmänna Förlaget
Kundtjänst
106 47 Stockholm
Tel 08/739 96 30
Telefax: 08/739 95 48

Publikationerna kan också köpas i Informationsbokhandeln, Malmtorgsgatan 5, Stockholm.

REGERINGSKANSLIETS
OFFSETCENTRAL
Stockholm 1992

ISBN 91-38-13223-0
ISSN 0375-250X

Till statsrådet och chefen för Utbildningsdepartementet

SOU 1992:122

Regeringen utfärdade den åttonde maj 1991 direktiv för en utredning av den sociala snedrekryteringen till högre studier (U91:07) och bemyndigade dåvarande statsrådet Bengt Göransson att tillkalla en särskild utredare för ändamålet.

Docenterna Sven-Eric Reuterberg och Allan Svensson vid den pedagogiska institutionen vid Göteborgs universitet har på utredningens uppdrag skrivit föreliggande forskningsrapport om "Social bakgrund, studiestöd och övergång till högre studier".

Rapporten ingår i det underlag på vilket utredningen kommer att grunda sina överväganden, men författarna svarar själva för dess innehåll.

Stockholm i november 1992

Robert Erikson
Särskild utredare

Innehållsförteckning

1 Introduktion 7

2 Det svenska studiestödssystemet 11

3 Studiestödets mål och utformning 27

4 Studiehjälpens betydelse för rekryteringen till gymnasieskolan 35

5 Studiemedlens rekryteringseffekter från slutet av 60-talet till mitten av 80-talet 47

6 Synpunkter på studiemedlen bland dem som ej påbörjat högre studier 75

7 De nya studiemedlens rekryteringseffekter 83

8 Sammanfattande diskussion 95

Referenser 103

1 Introduktion

År 1978 tillsatte FRN en grupp med representanter från olika myndigheter och organisationer med uppgift att initiera studiesocial forskning i Sverige. Gruppen redovisade sina förslag i en rapport, där man konstaterar:

"Efter vad gruppen har kunnat finna förekommer det i dag ingen forskning kring mer studiestödsspecifika problem. Det förefaller heller inte ha funnits någon sådan forskning tidigare. Det är därför viktigt att en studiesocial forskning inledningsvis koncentrerar sig på grundläggande studiesociala frågor, såsom de studiesociala systemens inverkan på rekryteringen till högre studier samt effekter ur bl.a. fördelningspolitiska utgångspunkter. I det sammanhanget måste metod- och teoriproblem samt frågor som rör forskningsunderlag och statistik beröras." (FRN 1979 s. 10).

Gruppen tog också kontakt med olika institutioner för att få synpunkter på problemområden som var särskilt intressanta att belysa. Detta resulterade bl.a. i en idéskiss från Pedagogiska institutionen vid Göteborgs universitet (Härnqvist 1979), vilken så småningom utvecklades till forskningsprojektet "Studiestöd och postgymnasial utbildning". Detta projekt pågick från 1980 till 1987 och leddes av författarna till denna rapport.

Som framgår av namnet var projektets huvudintresse knutet till det eftergymnasiala stadiet. Under 80-talet var emellertid även studiestödet på den gymnasiala nivån, den s.k. *studiehjälpen*, liksom *vuxenstudiestödet* föremål för forskningsverksamhet vid Pedagogiska institutionen. Detta skedde inom projekten "Studiehjälp och vuxenstudiestöd - utnyttjande och effekter" samt "Familjeekonomiska perspektiv på utbildning".

Förutom forskning har man vid institutionen även ägnat sig åt utredningsuppdrag för olika statliga utredningar (Studiestödsutredningen, Studiemedelskommittén) och ämbetsverk (CSN, UHÄ och SÖ).

Syftet med denna rapport är att ge en översikt av den studiesociala forskning som bedrivits under det senaste decenniet och speciellt redovisa vad olika former av statligt studiestöd betytt för att minska den sociala snedrekryteringen till högre studier. Som högre studier räk-

nar vi då inte enbart universitets- och högskolestudier utan även utbildningar på gymnasial nivå.

Vi kommer att begränsa oss till den forskning som berört studiehjälps- och studiemedelssystemet, dvs. de system som har störst betydelse i detta sammanhang. Däremot kommer vi inte att beröra forskningsverksamheten rörande vuxenstudiestödet, eftersom det huvudsakligen fyller andra funktioner än att underlätta påbörjandet av längre teoretiska utbildningar (Lundquist 1989).

I de följande analyserna kommer vi huvudsakligen att använda oss av en tredelad socialgruppsindelning. I de undersökningar som rör förhållandena fram till 1980 är denna indelning baserad på faderns yrkestillhörighet. Härefter har hänsyn kunnat tas även till moderns yrke, varvid den av föräldrarna som haft högst yrkesstatus fått bestämma socialgruppsklassificeringen. För en mer detaljerad beskrivning hänvisas till Reuterberg & Svensson (1987a s. 100-102).

I tabell 1.1 redovisas hur den socialgruppsindelning, som används i denna rapport, i stora drag överensstämmer med den indelning som under senare år tillämpats av SCB, den s.k. SEI-koden.

Tabell 1.1 Förhållandet mellan den i rapporten tillämpade socialgruppsindelningen och SEI-koden.

Socialgrupp	SEI-kod	Yrken
I	I	Högre tjänstemän m.fl.
II	II	Tjänstemän på mellannivå
	III	Lägre tjänstemän
	IVab	Egna företagare
	IVcd	Jordbrukare m.fl.
III	VI	Kvalificerade arbetare
	VII	Okvalificerade arbetare

I de fall, där vi använt oss av någon annan typ av socio-ekonomisk indelning, kommer detta att redovisas.

Vi har valt följande uppläggning av denna rapport:

Efter detta introduktionskapitel följer ett kapitel, där det relativt utförligt redogörs för de studieekonomiska systemens framväxt från den blygsamma starten 1918 fram till dagens stora och komplexa system. Av framställningen framgår bl.a. att studiestödssystemen på såväl det gymnasiala som det postgymnasiala stadiet i sina grunddrag visserligen var oförändrade från mitten av 60- till slutet av 80-talet, men att det under denna period strängt taget årligen gjordes större el-

ler mindre ändringar av systemen. Studiestöden har således kontinuerligt varit föremål för ett stort politiskt intresse, vilket inte är förvånansvärt med tanke på hur många som berörts av dem och hur stora samhällskostnader de medfört.

I det tredje kapitlet kommer vi att mer utförligt än i något av våra tidigare arbeten diskutera relationerna mellan samhällets övergripande mål med studiestöden och den konkreta utformningen av dessa stöd. Speciellt pekar vi på vikten av att särhålla stödens generella respektive selektiva funktioner. Likaså poängteras nödvändigheten att noggrant definiera de referensgrupper man utgår ifrån, då studiestödens effekter skall beläggas.

I det fjärde kapitlet redovisas vissa undersökningsresultat som rör studiehjälpen på det gymnasiala stadiet och speciellt dess betydelse för rekryteringen till de långa teoretiska gymnasielinjerna. Kapitlet ger en översiktlig sammanfattning av resultat som tidigare publicerats i ett antal olika rapporter (Reuterberg & Svensson 1985; 1988; 1990; 1991). Påpekas bör att den socio-ekonomiska indelning som används i detta kapitel skiljer sig från den som redovisats ovan, så till vida att det här rör sig om en klassificering som baserar sig på föräldrarnas inkomst enbart. Orsaken är att de undersökningar, som genomförts på den gymnasiala nivån, varit mer centrerade kring rent ekonomiska frågeställningar än de som utförts på det eftergymnasiala stadiet.

Det femte kapitlet ägnas åt en undersökning som behandlar rekryteringen till universitet- och högskolor från slutet av 60-talet till mitten av 80-talet, dvs. innan den senaste studiemedelsreformen trädde i kraft. I kapitlet redovisas inte endast hur studiemedlens rekryteringseffekter förändrades för olika socialgrupper under den aktuella tiden, utan även hur dessa förändringar varierade med kön och studiebegåvning. Vi redovisar med andra ord olika typer av interaktionseffekter, vilket innebär att man får en mer nyanserad bild av studiemedlens betydelse. Samtidigt innebär detta emellertid att man måste använda sig av en ganska avancerad statistisk metodik, vilket kan göra vissa delar av framställningen något svårtillgänglig. Analyserna har inte tidigare presenterats på svenska, men vissa av dem har varit publicerade i tidskriftsartiklar på engelska (Reuterberg & Svensson 1987b; 1987c).

Det "gamla" studiemedelssystemet är också föremål för intresset i det sjätte kapitlet, men här granskas systemet ur ett annat perspektiv, nämligen i vad mån det kan ha verkat hämmande på rekryteringen. Vi kommer således att redovisa i vilken omfattning som systemets utformning fått vissa kategorier att avstå från vidare utbildningen. Un-

dersökningen grundar sig på enkätsvar från ungdomar som inte påbörjat och ej heller hade några planer på högre utbildning. I kapitlet ges några av huvudresultaten från en utredning som gjorts för Studiemedelskommittén (Reuterberg & Svensson 1987a).

I det sjunde kapitlet fokuseras uppmärksamheten på det nuvarande studiemedelssystemet som infördes 1989. Inledningsvis jämförs detta med det äldre systemet för att klarlägga om rekryteringseffekterna har förändrats - speciellt om det nya systemet i större utsträckning förmått påverka den social snedrekryteringen. Sedan görs mer inträngande analyser, där vi förutom social bakgrund också studerar hur kön, ålder samt omfattningen av den valda utbildningen liksom interaktionerna mellan dessa variabler påverkar studiemedlens rekryteringseffekter. Dataunderlaget till detta kapitel är hämtade från en tidigare gjord utvärdering (Svensson & Reuterberg 1991), men merparten av de statistiska analyserna är gjorda särskilt för denna rapport.

I rapportens åttonde och sista kapitel görs en sammanfattade diskussion av de redovisade resultaten, varvid vi försöker komma fram till ett någorlunda uttömmande svar på den centrala frågan: "I vilken utsträckning har samhällets studieekonomiska insatser mildrat den sociala snedrekryteringen till högre utbildning?"

2 Det svenska studiestödssystemet

År 1964 utgör ett bemärkelseår i det svenska studiestödets historia. Då fattade nämligen riksdagen beslut både om ett nytt *studiehjälpssystem* för de studerande på gymnasial nivå och ett nytt *studiemedelssystem* för dem inom den högre utbildningen. Även om båda stödformerna genomgått stora förändringar under de närmare 30 år, som de funnits till, kvarstår ändå den principiella konstruktion som de då fick. Det finns därför skäl att disponera denna framställning så, att vi först beskriver studiestödets utveckling fram till 1964 och därefter studiehjälpens respektive studiemedelssystemets utveckling efter denna tidpunkt.

Studiestödssystemets utveckling fram till 1964

År 1918 fattade riksdagen det första beslutet om att vidta åtgärder för att underlätta finansieringen av de studerandes levnadsomkostnader. Beslutet innebar att ett visst anslag skulle användas till att *"underlätta studiemöjligheterna för obemedlade och mindre bemedlade lärjungar med utpräglad studiebegåvning"* (SOU 1963a s. 12). Stödet, som bestod av ett ***räntefritt lån***, var i första hand avsett för studerande vid fackhögskolor samt vid lärar- och fackutbildningsanstalter. Endast i undantagsfall kunde eleverna i de allmänna läroverken få tillgång till stödet. För dem var bidrag från allmänna arvsfonden den enda tillgängliga formen av studiestöd - ett förhållande som kom att bestå ända fram till 1945.

Genom ett beslut 1939 gjordes en uppdelning mellan å ena sidan studerande vid universiteten och å andra sidan studerande vid övriga läroanstalter. Mot bakgrund av en statlig utredning rörande de universitets- och högskolestuderandes sociala och ekonomiska förhållanden (SOU 1936) tillkom nämligen ett antal statliga stipendier för dem inom den högre utbildningen. Dessa s.k. ***naturastipendier*** innebar att de studerande fick ett belopp som skulle täcka kostnaderna för mat och logi under en studietid av högst tre år. Stipendierna var behovsprövade bl.a. gentemot föräldrarnas ekonomi och förutom behovsprövningen togs hänsyn också till den studerandes studielämplig-

het så som den visade sig i studentbetyg eller i de akademiska studierna.

Från början var antalet stipendier starkt begränsat och de var förbehållna de studerande vid universiteten i Lund och Uppsala samt studerande vid Karolinska institutet. På förslag av den Studentsociala utredningen, vilken arbetade under senare hälften av 1940-talet, ökade emellertid antalet stipendier snabbt under 1950-talet och början av 1960-talet. Som exempel på denna utbyggnad kan nämnas att antalet stipendier 1951/52 motsvarade endast 2 % av samtliga studerande vid de läroanstalter som berördes av stipendierna. Tio år senare uppgick motsvarande andel till 40 %, vilket var högre än den nivå som utredningen föreslagit.

Naturastipendierna och de räntefria lånen kom under 1940- och 1950-talen att kompletteras med ytterligare två stödformer, nämligen de s.k. ***akademikerlånen*** (1946) och ***studielån med statlig garanti*** (1950). Bakgrunden till akademikerlånen var att bristen på statligt studiestöd tvingat många studerande till att klara sin studiefinansiering med hjälp av privata lån och som påpekades av 1941 års Befolkningsutredning hade detta lett till att många fått problem med att klara amorteringarna. Genom tillkomsten av akademikerlånen kunde nu samtliga studieskulder överföras till ett statligt garantilån med en ränta som inte skulle överstiga bankernas vanliga inlåningsränta med mer än en halv procent.

Syftet med akademikerlånen var således inte att göra det lättare för den studerande att klara sitt uppehälle under studietiden, utan i stället att minska de negativa effekter som skuldsättningen medförde och akademikerlånen gavs enbart till den som avlagt en examen. Liksom naturastipendierna var antalet lån från början starkt begränsat men på samma sätt som för övriga stödformer skedde en relativt snabb utbyggnad under 50-talet.

Studielånen med statlig garanti tillkom på förslag av den Studentsociala utredningen. Dessa lån var amorteringsfria under studietiden och liksom akademikerlånen fick garantilånens ränta inte överstiga sparbankernas inlåningsränta med mer än en halv procent. På samma sätt som för de statliga stipendierna och de räntefria lånen ställdes krav på studielämplighet och man gjorde dessutom en behovsprövning utifrån den studerandes, föräldrarnas samt makes/makas ekonomi. Dock var kraven för att få garantilånen mer liberala än de för de övriga stödformerna. Detta innebar emellertid inte att garantilånen från början hade någon större utbredning. Andelen studerande som beviljades ett sådant lån under läsåret 1950/51 uppgick inte till

mer än 6 %. Liksom var fallet för de övriga stödformerna byggdes emellertid också garantilånen ut snabbt under 50-talet och läsåret 1962/63 hade varannan studerande tillgång till denna nya form av studiestöd.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att studiestödet för de studerande inom den högre utbildningen genomgick en ganska långsam utveckling från 1918 och fram till på 40-talet. Under nästa decennium skedde emellertid en betydande ökning av det antal studerande som hade tillgång till någon form av stöd. För huvudparten utgjordes dock stödet av lån. Att lånen var det dominerande inslaget i studiestödet framgår av att staten 1962/63 utbetalade totalt 107 miljoner kronor i studiestöd till dem inom den högre utbildningen, varav 86 miljoner utgjordes av lån. Genom ett beslut från 1961 hade det emellertid skett en väsentlig förbättring av lånen för dem, som avlagt en akademisk examen, därigenom att 25 % av den totala lånesumman avskrevs i samband med att den första amorteringen gjordes.

För ungdomarna i realskolor och gymnasier kom det statliga studiestödet att förbli ytterligt begränsat ända fram till 1945. Samtidigt saknade stora grupper tillgång till dessa skolformer på sin hemort. Detta medförde stora kostnader för resor och inackordering för de få landsbygdsungdomar som fortsatte sin utbildning utöver den obligatoriska skolan. Som exempel på detta kan nämnas att det i början av 40-talet var fyra gånger så vanligt att gå över till högre allmänna skolor bland ungdomar i tätort jämfört med dem på landsbygden (SOU 1963a). För att motverka denna ojämlikhet föreslade 1940 års Skolutredning att stipendier skulle införas för resande och inackorderade studerande. Med utredningens förslag som grund inrättade 1945 års riksdag de s.k. ***landsbygdsstipendierna***, vilka innebar att de studerande kunde få upp till 800 kronor per läsår. Dessutom ansåg riksdagen att det till påföljande år skulle utarbetas ett mera omfattande studiehjälpsförslag, vilket skulle innefatta ett stöd även till tätorternas ungdomar.

Landsbygdsstipendierna var studielämplighetsprövade och till en början även behovsprövade. Den sistnämnda prövningen togs emellertid bort redan 1946 med den motiveringen att dessa stipendier skulle ses som en kompensation för att landsbygdens ungdomar saknade vidare utbildningsmöjligheter på hemorten. Samtidigt beslöt riksdagen också om ett ***behovsprövat stipendium*** på högst 60 kronor per månad även till de ungdomar som bodde på skolorten.

Genom dessa nya stödformer hade studerande vid realskolor och gymnasier blivit bättre ställda än de som studerade vid folkhögskolor

och lantbrukets yrkesskolor. Detta ledde till att studielånenämnden fick i uppdrag att göra en allsidig översyn av studiehjälpen. Efter tre års arbete lade nämnden fram sitt förslag, som innebar att det för dessa skolformer skulle finnas två olika stödformer, nämligen ***särskilda studiebidrag***, som varken var behovs- eller lämplighetsprövade samt ***statsstipendier***, vilka prövades med avseende på såväl behov som lämplighet.

I och med att lämplighetsprövningen avskaffades blev det särskilda studiebidraget tillgängligt för nya grupper, men samtidigt föreslogs vissa minskningar i bidragets storlek. För stipendierna höjdes däremot maximibeloppet från 60 till 75 kronor per månad. Beslutet om dessa förändringar togs av 1952 års riksdag.

Redan året därpå var emellertid studiestödsfrågan åter aktuell. Detta hängde samman med att skolplikten på vissa platser på förslag av 1946 års Skolkommission förlängts till 9 år. För att de två extra skolåren inte skulle bli alltför betungande för familjeekonomin beslöt 1953 års riksdag om ett bidrag till elever i årskurserna 8 och 9. Dessa bidrag blev på samma sätt som statsstipendierna behovsprövade, men däremot inte lämplighetsprövade eftersom det gällde elever i det obligatoriska skolsystemet. Maximibeloppet blev också det samma som det för statsstipendierna, 75 kronor per månad.

År 1948 hade de allmänna barnbidragen införts och dessa utgick till alla barn upp till 16 års ålder. I samband därmed hade föreslagits att den övre åldersgränsen skulle höjas till 18 år för dem som fortsatte sin utbildning. Detta förslag förkastades emellertid av 1947 års riksdag med den motiveringen att ett stöd till studerande borde utgå i form av stipendier och inte som att ett förlängt barnbidrag. Denna motivering är synnerligen intressant eftersom man här gör en klar gränsdragning mellan å ena sidan det utbildningspolitiska instrumentet - studiestödet - och å andra sidan det familjepolitiska instrumentet - barnbidraget.

Frågan om ett generellt bidrag till studerande togs emellertid på nytt upp av den s.k. Familjeberedningen, vilken tillsattes 1956. Bl.a. hävdades att familjen, trots de befintliga stödformerna, fick bära en stor ekonomisk börda i de fall då barnet fortsatte sin utbildning utöver den obligatoriska skolan. För att reducera familjens kostnader föreslog Familjeberedningen införandet av ett generellt grundstipendium för studerande i åldrarna 16-18 år, vilket beloppsmässigt skulle motsvara det allmänna barnbidraget. Man föreslog också vissa höjningar av det särskilda studiebidraget och av statsstipendierna samt att fler studerande skulle få tillgång till stipendierna. Det sistnämnda

skulle ske genom att helt slopa studielämplighetsprövningen samt genom att liberalisera reglerna för behovsprövningen.

Med hänvisning till att kostnaderna skulle bli alltför höga gjorde 1957 års riksdag den prioriteringen att de föreslagna höjningarna av det särskilda studiebidraget och av statsstipendierna reducerades. Däremot accepterade man ett generellt grundstipendium om 34 kronor per månad för studerande i åldrarna 16-18 år. Detta grundstipendium kom senare att höjas till 50 kronor av 1961 års riksdag.

Utbyggnaden av studiehjälpen hade medfört att statens kostnader ökat från 2 miljoner kronor 1944/45 till närmare 130 miljoner kronor 1962/63 (SOU 1963a). De största förändringarna hade emellertid skett redan under slutet av 40-talet och början av 50-talet. Senare kom intresset att alltmer inriktas på de studiestödsformer, som var avsedda för studerande på universitets- och högskolenivå, och här genomfördes stora förändringar främst under 50-talet, vilket vi tidigare redogjort för.

När vi kommer fram till 60-talet fanns det flera skäl till att göra en översyn av studiestödet på sekundärnivån dvs. för studerande vid yrkesskolor, realskolor och gymnasier. Ett sådant skäl var att Studiesociala utredningen hade tillsatts 1959 för att reformera studiestödet för de studerande på högskolenivå och man ville åstadkomma en viss balans mellan studiestödet på gymnasial nivå och det på eftergymnasial. Det totala studiestödet hade också kommit att bli tämligen svåröverskådligt med många olika stödformer och det fanns ett behov av att se över gällande avgränsningar mellan olika studerandegrupper. Slutligen fanns det fortfarande mycket stora sociala och regionala olikheter i rekrytering till fortsatta studier.

För att göra denna översyn av studiestödet på sekundärnivån tillsattes 1962 den s.k. Studiehjälpsutredningen. Redan efter ett års arbete presenterade utredningen betänkandet "Bättre studiehjälp" (SOU 1963a), i vilket man föreslog det studiehjälpssystem som i sina grunddrag fortfarande gäller.

Studiehjälpssystemet och dess utveckling fr.o.m. 1964

Vad beträffar de allmänna riktlinjerna för studiehjälpen konstaterar Studiehjälpsutredningen att det inom det socialpolitiska området skett en utveckling från behovsprövade stödformer till mera generella. Så hade också skett beträffande studiehjälpen i och med att 1946 års riksdag avskaffade behovsprövningen för det särskilda studiebi-

draget och genom att 1957 års riksdag beslöt att införa de allmänna studiebidragen. Utredningen ansåg det därför naturligt att tyngdpunkten i reformen skulle ligga på en förstärkning av det allmänna ***studiebidraget***, vilket utgick till samtliga studerande utan något ansökningsförfarande. Denna förstärkning innebar dels att bidragsbeloppet höjdes till 75 kronor per månad, dels att åldersgränsen på 18 år avskaffades och att bidraget knöts till den skolform som eleven befann sig i. För de ungdomar som påbörjat sina gymnasiala studier efter 21 års ålder förslogs ett ***förhöjt studiebidrag*** med 175 kronor per månad. De elever, som fanns kvar i den obligatoriska skolan och som fyllt 16 år och således inte längre var barnbidragsberättigade, skulle också få rätt till studiehjälp i form av ***förlängt barnbidrag***. Detta bidrag motsvarade beloppsmässigt studiebidraget.

Även om studiebidraget blev generellt krävdes enligt utredningen vissa differentierade åtgärder för att stödet skulle uppnå de eftersträvade rekryteringseffekterna. En sådan åtgärd blev ett ***inkomstprövat tillägg*** med väsentligt höjda inkomstgränser jämfört med tidigare och med färre inkomstklasser. Vidare föreslogs ett ***behovsprövat tillägg***, vilket främst var avsett för barn till ensamstående föräldrar. För resande och inackorderade elever skulle studiebidraget kompletteras med ***resetillägg*** respektive ***inackorderingstillägg***.

Som en extra stödåtgärd föreslog utredningen vidare att möjligheterna till ***lån ur allmänna arvsfonden*** skulle finnas kvar. Dock skulle dessa lån endast i undantagsfall utgå till elever som tillhörde familjens ekonomi och i sådana fall endast efter prövning med hänsyn till föräldrarnas ekonomiska ställning.

De förslag, som Studiehjälpsutredningen lade fram, antogs av 1964 års riksdag och kom att gälla fr.o.m. läsåret 1964/65. Jämfört med tidigare innebar det nya systemet en avsevärt minskad behovsprövning och när det gäller lämplighetsprövningen upphörde denna helt. I nedanstående tablå sammanfattas de nya stödformerna samt de månadsbelopp som gällde för var och en av studiehjälpens olika delar.

Stödform	Kr/månad
Studiebidrag för yngre stud./resp. förlängt barnbidrag	75
Studiebidrag för äldre studerande	175
Inackorderingstillägg	100
Resetillägg, högst	75
Inkomstprövat tillägg, högst	75
Behovsprövat tillägg, högst	75

Självfallet har de olika beloppen successivt justerats, men därtill kommer att vissa av stödformerna varit föremål för mera genomgripande förändringar. Att i detalj redogöra för denna utveckling skulle leda till en alltför omfattande framställning. Vi kommer därför att ta upp enbart de större förändringar som gjorts. I tabell 2.1 redovisar vi hur de olika stödformerna utvecklats beloppsmässigt och där framgår också vilka former som försvunnit under tiden efter 1964.

Tabell 2.1 De belopp som utbetalats vid olika tidpunkter inom studiehjälpssystemet. Kronor per månad.

Stödform	ht -70	ht -75	ht -80	ht -85	ht -90	ht -92
Studiebidrag	100	150	250	400	560	835
Inackord.tillägg	125	170	315	1 300	1 880	x
Resetillägg	100	195	345	x		
Inkomstpr. tillägg	75	75	155	x		
Behosvspr./extra tillägg	75	100	215	600	690	795

x Tillägget har upphört att gälla.

Studiebidraget är som tidigare nämnts generellt och utgår utan något ansökningsförfarande. Till en början justerades bidraget med relativt små belopp, men under 80-talet höjdes bidraget kraftigt - från 250 kronor per månad till 560 kronor. I själva verket är höjningen större än vad som framgår av tabellen. Fram till och med 1986 utgick bidraget nämligen enbart för skolårets 9 månader, men fr.o.m. den 1 januari 1987 betalas studiebidraget ut för årets samtliga månader enligt samma principer som gäller för barnbidraget. Detta innebar en höjning från 2 250 kronor per år 1980 till 10 020 kronor läsåret 1991/92. Den 1 juli 1992 ändrade studiebidraget namn och kallas numera för *ungdomsstudiebidrag*.

Inackorderingstillägget beviljas samtliga studerande som på grund av lång resväg måste inackorderas på skolorten. Från början bestod tillägget av två delar, grundbelopp och hemreseersättning. Fr.o.m. den 1 juli 1985 sammanfördes emellertid dessa två delar till ett schabloniserat inackorderingstillägg, vilket förklarar den stora höjningen mellan 1980 och 1985. De belopp, som anges för 1985 och senare, är maximibelopp och de gäller enbart för studerande med extremt stora avstånd till skolorten (130 mil eller längre). Enligt CSN (1989 s. 33) är det ytterst få studerande som har ett så högt tillägg. Flertalet elever återfinns i stället inom de två lägsta klasserna och för dem uppgick tillägget budgetåret 1989/90 till 890 resp. 995 kronor per månad. Efter beslut av riksdagen har inackorderingstillägget fr.o.m. den 1 juli

1992 överförts till kommunerna och utgår därefter som ett tillägg till ungdomsstudiebidraget. För dem, som studerar i utlandet och som därför inte kan omfattas av det kommunala ansvaret, utgår fortfarande ett direkt statligt stöd på ungefär samma sätt som tidigare gällde för inackorderingsbidraget.

Resetillägget var avsett för sådana studerande som hade en resväg till skolan om minst 6 km. Detta ersattes emellertid den 1 juli 1983 av statsbidrag till dagliga resor mellan hemmet och skolan.

Samtliga dessa stödformer var generella i den meningen att de utgick oavsett föräldrarnas ekonomiska ställning. Som komplement fanns emellertid de två selektiva stödformerna ***inkomstprövat tillägg*** och ***behovsprövat tillägg***, vilka särskilt motiverades av önskemålet om en ökad rekrytering från de samhällsgrupper som var underrepresenterade inom den gymnasiala utbildningen. Vid tilldelningen av det inkomstprövade tillägget tog man i första hand hänsyn till den studerandes och familjens taxerade inkomster samt till deras sammanlagda förmögenhet. Därutöver beaktades också antalet barn under 17 år i familjen samt antalet studerande barn i åldern 17-20 år. De belopp som anges i tabell 2.1 är de maximala tilläggen, vilka reducerades efter speciella regler om det ekonomiska underlaget översteg vissa nivåer och vid en given övre gräns upphörde tillägget helt. Gränserna kom emellertid att justeras i mycket långsam takt, vilket gjorde att tillägget successivt minskade i betydelse. Som exempel på detta kan nämnas att i slutet av 60-talet hade en tredjedel av samtliga med studiehjälp också inkomstprövat tillägg (CSN 1979 s. 17), men andelen minskade snabbt så att den i början av 80-talet utgjorde endast 4 % (CSN 1983 s. 14). Tilläggets starkt minskade betydelse resulterade i att det avskaffades fr.o.m. den 1 januari 1985.

För att erhålla det behovsprövade tillägget skulle två villkor vara uppfyllda. Dels fick det ekonomiska underlaget inte överstiga ett visst belopp, dels skulle det föreligga "synnerliga behov" av ytterligare hjälp - en bedömning som baserades främst på familjens aktuella ekonomiska ställning. Det antal elever som fick det behovsprövade tillägget var genomgående lägre än det antal som hade inkomstprövat tillägg. I slutet av 60-talet var det enbart 5 % av samtliga med studiebidrag som erhöll det behovsprövade tillägget och denna andel sjönk sedan till 2 á 3 %. Som framgår av en undersökning genomförd av Studiestödsutredningen kom denna grupp huvudsakligen från familjer med en ensamstående familjeförsörjare och vanligen hade dessa gymnasister ett eller flera syskon (SOU 1980 s. 69-70).

Den 1 juli 1984 ersattes det behovsprövade tillägget av ett *extra tillägg*, vilket innebar dels ett väsentligt högre belopp, dels justerade inkomstgränser så att fler studerande blev berättigade att få tillägget. Den 1 juli 1987 gjordes dessutom den förändringen att tillägget betalades ut för årets samtliga månader. Tidigare hade det utgått enbart under skolåret. Som framgår av CSN (1991a s. 154) har emellertid även det extra tillägget med tiden kommit allt färre studerande till del och läsåret 1990/91 var det inte fler än 8 000 elever som fick tillgång till det. I sin anslagsframställning för 1992/93 föreslår CSN att det extra tillägget skall upphöra fr.o.m. den 1 januari 1993 och i stället inlemmas i bostadsbidragssystemet.

Som tidigare nämnts fanns *studielån* med som en stödform i Studiehjälpsutredningens förslag. Denna del av stödet kom emellertid att utnyttjas av relativt få och huvudsakligen äldre studerande. Den 1 juli 1973 blev *återbetalningspliktiga medel i form av studiemedel* tillgängliga för elever i gymnasial utbildning och denna stödform kom därmed att ersätta såväl studielånen som det förhöjda studiebidraget till äldre studerande. De återbetalningspliktiga medlen innebar att en studerande efter prövning gentemot föräldrarnas ekonomi kunde få högst 5 000 kronor per år. Antalet studerande som utnyttjade denna stödform var genomgående lågt och visade till yttermera visso en sjunkande tendens under 70-talet, vilket åtminstone delvis var en effekt av en restriktiv prövning.

På förslag av Studiestödsutredningen förbättrades 1979 möjlig heterna till att få de återbetalningspliktiga lånen därigenom att de ungdomar, som var över 18 år och som hade en från föräldrarna fristående ekonomi, kunde få tillgång till dem efter en prövning mot den egna ekonomin. Samtidigt differentierades det maximala lånebeloppet så att det för de 18-19-åringar som tillhörde föräldraekonomin uppgick till 1 111 kronor per månad, medan de med fristående ekonomi kunde få låna upp till 1 608 kronor.

Ett problem med de nya reglerna var att bedöma föräldrasambandet och i vissa fall kom stödet att utnyttjas på ett oegentligt sätt. För att motverka detta skärptes reglerna i ett par olika omgångar så, att lånen kom att beviljas utan föräldraprövning *"endast i de fall där förhållandena i föräldrahemmet är sådana att en brytning med föräldraekonomin av särskilda skäl är nödvändig"* (CSN 1984 s. 34). Självfallet medförde denna skärpning av reglerna en stark nedgång i antalet beviljade lån. Enligt CSN:s anslagsframställning för 1992/93 (CSN 1991b) uppgick antalet låntagare till enbart 1 300 läsåret 1990/91 och totalt utbetalades 8,9 miljoner kronor detta år. Fem år tidigare hade

såväl låntagarantalet som totalbeloppet varit tre gånger så stort. På samma sätt som för det extra tillägget föreslår CSN att lånemöjligheterna skall tas bort (a.a. s. 31). Detta förslag motiveras med att en elev inte skall behöva skuldsätta sig i de fall, där föräldrarnas underhållningsplikt inte fungerar, utan då skall i stället kommunens ansvar betonas.

I tabell 2.2 redovisar vi hur statens kostnader för studiehjälpssystemet utvecklats från mitten av 1960-talet fram till 1990.

Tabell 2.2 Statens utgifter för olika stödformer inom studiehjälpen från mitten av 1960-talet fram till 1990. Miljoner kronor.

	1965/66	1970/71	1975/76	1980/81	1985/86	1990/91
Förl. barnbidrag	19,5	13,5	14,2	25,1	-	-
Studiebidrag	109,5	137,1	225,1	476,3	912,3	2 021,9
Resetillägg	24,5	39,1	65,2	133,1	234,3[1]	329,9[1]
Inackorder.tillägg	38,2	38,6	65,7	106,8	171,1	270,8
Inkomspr. tillägg	26,8	27,2	8,0	7,5	-	-
Behovspr. tillägg	5,9	5,3	3,6	10,0	58,3	51,3
Återbet.pliktigt	-	-	6,2	144,0	60,7	8,9
Summa	**224,4**	**260,8**	**388,0**	**902,8**	**1 436,7**	**2 682,8**

[1] Avser statsbidrag till fria dagliga resor mellan hemmet och skolan.

Den stödform som uppvisat den i särklass största ökningen är studiebidraget, vilket under 25-årsperioden ökat i kostnader nästan 20 gånger. Detta skall jämföras med att den totala kostnaden för studiehjälpen samtidigt ökat något mer än 10 gånger. Studiebidraget tillsammans med resetillägget och inackorderingsbidraget var ju de stödformer, som utgick utan någon prövning mot föräldrarnas ekonomi, och tillsammans svarade de för 98 % av totalkostnaden, vilket innebär att de selektiva inslagen 1990/91 uppgick till enbart 2 %. När studiehjälpen infördes i mitten av 60-talet svarade dessa inslag för 15 % av totalkostnaden. Studiehjälpen har följaktligen blivit ett i allt väsentligt generellt studiestöd.

En annan viktig förändring som skett under den senaste 25-årsperioden är, som Andréasson påpekar i sin utvärdering av studiehjälpen (CSN 1991a), att denna stödform alltmer övergått från att vara ett utbildningspolitiskt till att bli ett familjepolitiskt instrument. Dock finns ett remarkabelt inslag, vilket kan uppfattas som stridande mot denna utveckling. Mot att studiebidraget tidigare utbetalades till familjen i de fall, där den studerande var omyndig, skall det nu gå till den studerande själv oavsett ålder. Vidare sägs i utvärderingen att det är eleven som bör ges rätten att utnyttja det.

Som vi tidigare redogjort för hade studiestödet för studerande inom postgymnasial utbildning byggts ut kraftigt under 1950-talet. Detta innebar emellertid inte att frågan ansågs ha fått en mera varaktig lösning. Främst kom diskussionen att handla om huruvida de högre studierna skulle finansieras med lån eller med återbetalningsfria statliga medel. Som argument för en total statlig subventionering framfördes, att detta skulle utgöra en starkare stimulans för högre utbildning och därigenom skulle stödet bli ett effektivare instrument för en social utjämning av utbildningsmöjligheterna. Samtidigt skulle detta undanröja de problem som följde på en stor skuldsättning under studietiden. Från vissa håll framfördes emellertid det argumentet, att en stor statlig subventionering skulle försvaga motiveringen för att bevara stora löneskillnader mellan akademiker och övriga löntagargrupper. Det starkaste skälet mot ett studielönesystem var dock de stora kostnader detta skulle medföra för statskassan.

Hösten 1959 tillsattes en statlig kommitté med uppgift att utreda studiesociala åtgärder inom den högre utbildning. Till ordförande utsågs Olof Palme och utredningen antog namnet "Studiesociala utredningen". I direktiven hänvisar statsrådet Edenman till att den utbyggnad av stödet, som skett efter 1950, hade fått vissa utjämnande effekter på den sociala rekryteringen, men han befarar att om inte de studiesociala åtgärderna vidgas kommer denna utveckling att upphöra eller i varje fall fördröjas. Han hänvisar också till en undersökning av SCB som belyst de studerandes villkor och skuldsättning och då det gäller den viktiga frågan om studielån eller studielön sägs:

Beträffande långivning synes en prövning böra ske huruvida de nuvarande formerna - räntefria lån och statlig kreditgaranti - kan anses vara rationellt utformade med hänsyn till den nuvarande studieekonomiska situationen. I samband härmed möter också frågan hur avvägning mellan olika direkta stödformer såsom stipendier och lån på lämpligaste sätt bör ske för att de skall fylla sin uppgift." (SOU 1963c s. 12).

Efter ett tämligen problemfyllt arbete, vilket beskrivits av utredningens sekreterare Olof Ruin (Ruin 1979), presenterade utredningen sitt förslag i betänkandet "Rätt till studiemedel" (SOU 1963c). Enligt detta förslag skulle studiemedlen bestå av en bidragsdel och en lånedel. Bidragsdelen fastställdes till 25 % av totalbeloppet, vilket motsvarade den andel med vilken den totala skulden avskrevs efter fullföljda studier. Följaktligen kom lånedelen att utgöra 75 % av to-

talbeloppet. För att göra studiemedlen värdebeständiga beslöts, att maximibeloppet skulle uppgå till 140 % av det basbelopp som fastställts i lagen om allmän försäkring. De studerande, som hade underhållsskyldighet mot barn under 16 år, kunde därutöver få ett återbetalningspliktigt barntillägg vilket motsvarade 25 % av basbeloppet.

En viktig principiell förändring var att behovsprövningen mot föräldrarnas ekonomi avskaffades. Enligt utredningen var de studerande inom den postgymnasiala utbildningen vuxna och således borde de betraktas som fristående från föräldrarna. Följaktligen skulle alla studerande ha lika rätt till studiemedlen oavsett föräldrabakgrund. Däremot antog man den grundläggande principen, att stödet skulle utgå endast till dem som hade behov av ett ekonomiskt stöd och denna bedömning skulle i första hand ske i relation till den egna inkomsten och förmögenheten. När det gäller den egna inkomsten föreslogs som allmän regel, att inkomster upp till 80 % av basbeloppet (det s.k. fribeloppet) inte skulle påverka rätten till studiemedel. Inkomster därutöver skulle däremot medföra en reduktion av totalbeloppet. På samma sätt sattes en frigräns för den egna förmögenheten motsvarande 4 basbelopp. Upp till denna nivå påverkades inte studiemedlens storlek, men den överstigande delen av förmögenheten skulle tillsammans med räntan räknas som inkomst och därigenom påverka studiemedelsbeloppet.

Förutom egen inkomst och förmögenhet ansågs det skäligt att också makes/makas inkomst och förmögenhet fick påverka rätten till studiemedel. Dock skulle i detta fall något mera generösa regler tillämpas. Dessa innebar att studiemedlen reducerades med en tredjedel av den del av makens/makans inkomst som översteg fribeloppet. Makens/makans förmögenhet skulle däremot inverka på samma sätt som den studerandes egna.

Den prövning, som tidigare skett av studielämpligheten, hade varit föremål för stark kritik och man pekade i utredningen på de svårigheter som var förknippade med lämplighetsprövningen. Utredningen föreslog därför att alla som påbörjade en utbildning fick rätt till studiemedel. Efter det första studieåret skulle däremot en prövning ske i relation till de uppnådda studieresultaten. Vid denna prövning togs emellertid hänsyn till sådana personliga förhållanden som kan ha inverkat på studieresultaten. Som en allmän grundregel vid studielämplighetsprövningen gällde, att resultaten skulle tyda på att studierna kom att genomföras inom normal tid. Vad som bedömdes som normal tid varierade dock mellan fakulteter, mellan ämnen inom en fakultet och i viss mån även mellan studiemedelsnämnderna.

Som en övre gräns för den studietid, under vilken man hade rätt att utnyttja studiemedlen, fastställdes 16 terminer. Vidare beslöts att man inte hade rätt till stödet längre än till 40 års ålder. Dock kunde undantag göras i båda dessa avseenden om det fanns särskilda skäl härtill.

Tidigare hade amorteringstiden för studielånen varit 15 år. Detta ansåg utredningen leda till en alltför betungande återbetalningsbörda. Man ville således förlänga avbetalningstiden, men samtidigt skulle naturligtvis varje låntagare fullgöra sina skyldigheter. Som en avvägning mellan dessa båda principer anknöts amorteringstiden till låntagarens ålder så, att återbetalningstiden utsträcktes till det år då låntagaren fyllde 50 år. De som påbörjat studierna i högre åldrar fick dock en amorteringstid om lägst 10 år. För att få en jämn betalningsskyldighet skulle man tillämpa annuitetsprincipen dvs. återbetalningen skulle ske med ett årligt lika stort realbelopp.

Lånen gjordes räntefria, men skulden skrevs årligen upp i takt med inflationen. För att undvika orimliga konsekvenser vid stark inflation infördes en spärr för uppräkningstalet vilken motsvarade 60 % av normalräntan för statens utlåningsfonder. Som ytterligare garantier mot alltför betungande återbetalningar infördes regler om uppskov och nedsättningar av återbetalningen i de fall då vederbörande hade mycket låg inkomst och saknade förmögenhet. Man beslöt också att avskriva den kvarstående skulden när låntagaren fyllt 65 år eller om vederbörande avled dessförinnan.

De förslag, som utarbetats av Studiesociala utredningen, antogs av riksdagen 1964 och fr.o.m. vårterminen 1965 kom det nya studiemedelssystemet att tillämpas.

Vid denna tid var det normala förhållandet att studierna bedrevs på heltid och det var också för denna studiegång som studiemedelssystemet var utformat. Genom 1969 års riksdagsbeslut om en ny studiorganisation infördes formella möjligheter till deltidsstudier, men för dem med denna studiegång saknades regler om studiemedel. Genom beslut av riksdagen 1971 fick emellertid också de deltidsstuderande rätt att utnyttja studiemedlen under förutsättning att studierna bedrevs på minst halvtid och om den studerande hade rimliga skäl till att inte studera på heltid. Vuxenstuderande hade dock alltid rätt till studiemedel utan någon prövning av skälen. Sedermera avskaffades prövningen helt.

Tillgången till studiemedlen har också vidgats därigenom att den övre åldersgränsen justerats. År 1969 höjdes gränsen från 40 till 45 års ålder och efter ett uttalande av 1975 års riksdag kom man att till-

lämpa en mera liberal praxis vad gällde äldre studerande så, att studiemedlen kunnat utgå till studerande upp till 57 års ålder. Förutom att studiemedelssystemet kom att omfatta nya grupper av äldre studerande blev det också tillgängligt för de studerande inom den gymnasiala utbildningen, vilka fyllt 20 år. Denna studerandegrupp hade innan den 1 juli 1973 varit hänvisade till studiehjälpssystemet.

Ytterligare en åtgärd, som kan sägas ha vidgat tillgången till studiemedlen, är att den s.k. makeprövningen vid tilldelning av studiestöd avskaffades den 1 juli 1980. Däremot bibehölls den när det gällde återbetalningen av skulden - ett förhållande som varit föremål för stark kritik.

En förändring, som däremot medfört en inskränkning i tillgången till studiemedlen, är att det maximala antalet terminer 1982 reducerades från de ursprungliga 16 till 12. Undantag från denna regel kan dock göras om den studerande har särskilda skäl till att utsträcka sin studietid utöver denna tid.

Som tidigare nämnts gjordes studiemedlen värdebeständigt genom att totalbeloppet anknöts till basbeloppet. Därtill kommer att man genom särskilda beslut 1982 och 1984 höjde totalbeloppet till 142 respektive 145 % av basbeloppet, vilket innebar en höjning från 7 000 kronor för år 1965 till 37 430 kronor år 1988. Till allra största delen föll dessa höjningar på lånedelen, vilket innebar att bidragets andel av totalbeloppet sjönk från 25 %, då systemet trädde i kraft, till enbart 6 % under dess sista år, dvs. 1988.

Den snabba inflationstakten innebar naturligtvis att skuldsättningen blev allt större. Därtill kom att räntenivån också steg mycket snabbt, vilket fick direkta konsekvenser för den årliga uppräkningen av skulden och därmed också för den årliga amorteringen. För att motverka denna utveckling infördes 1974 ett tak på 3,2 % för det uppräkningstal med vilket den sammanlagda skulden justerades varje år. Detta tak kom senare att höjas till 4,2 %.

De förändringar av studiemedelssystemet som här beskrivits får ses som anpassningar till en ny ekonomisk situation och till de nya förutsättningar som uppstått genom förändringar i högskolans organisation och studerandegruppens sammansättning. För att göra en samlad översyn av såväl studiemedelssystemet som studiehjälpssystemet tillsatte regeringen 1975 en ny utredning, Studiestödsutredningen. På grund av det allt kärvare ekonomiska läget fick dock inte denna utredning möjlighet att fullfölja sitt arbete utan utredningen avbröts 1981.

Under den tid som Studiestödsutredningen arbetade växte sig kritiken mot studiemedelssystemet allt starkare. Främst var det tre huvudproblem som stod i centrum för debatten, nämligen:

- möjligheterna att försörja sig på studiemedlen
- den snabbt ökande skuldsättningen och möjligheterna att klara återbetalningen
- makeprövningen vid återbetalning av skulden.

Trots att statsfinanserna fortfarande var ansträngda ledde kritiken till, att en ny utredning tillsattes 1985 - Studiemedelskommittén - med uppgift att *"utreda behovet av förändringar av studiemedelssystemet m.m. och komma med erforderliga förslag"* (Utbildningsdepartementet 1985 s. 1).

I direktiven till utredningen sägs bl.a.:

"Kommittén har således stor frihet vid utformningen av sina förslag. Dock bör förslag lämnas beträffande följande områden:

- *studiemedelsbeloppets storlek; förslaget skall innefatta ett ställningstagande till om och i vilken utsträckning hänsyn skall tas till skillnader i behov och i inkomst och förmögenhet*
- *regler för avskrivning av återstående återbetalningsskyldighet vid mera varaktiga betalningssvårigheter*
- *hänsynstagande till makes ekonomi vid återbetalning av studiemedel*
- *inriktningen av subventionselement i studiemedelssystemet; förslaget skall innefatta ett ställningstagande till om studiestödets syften nås bäst genom ett studiebidrag eller genom lättnader i återbetalningsbördan*
- *studiemedelssystemets förhållande till andra system"* (a.a. s. 2).

Som en allmän riktlinje för kommitténs arbete gällde, att förslagen inte fick medföra några totala kostnadsökningar för stat och kommun, utan reformkostnaderna skulle finansieras genom omprioriteringar inom studiestödsområdet eller mellan detta och närliggande områden.

År 1987 lägger Studiemedelskommittén fram sitt betänkande "Studiemedel" (SOU 1987), i vilket man presenterar sitt förslag till nytt studiemedelssystem. Efter vissa justeringar i samband med riksdagsbehandlingen antogs förslaget året därpå och den 1 januari 1989 trädde det nya systemet i kraft.

De mest väsentliga förändringarna jämfört med det gamla systemet var att:

- totalbeloppet höjdes från 145 till 170 % av basbeloppet, vilket i kronor räknat innebar en höjning från 37 430 till 43 840

- bidragsdelen höjdes från 6 % till 30 % av totalbeloppet, vilket motsvarade en höjning från 2 178 till 12 900 kronor per år
- bidragsdelens andel av totalbeloppet gjordes konstant, vilket betyder att då totalbeloppet höjs sker höjningen proportionellt på bidrag och lån
- återbetalning knöts till inkomsten så att den skall utgöra 4 % av den årliga inkomsten
- om låntagaren saknar inkomst skall ändå en återbetalning göras med minst 3 % av basbeloppet
- taket för den årliga uppräkningen av skulden slopades och uppräkningstalet anknöts direkt till statens utlåningsränta
- den frist på två återbetalningsfria år som fanns i det gamla systemet förkortades till 6 alternativt 12 månader beroende på om det senaste studielånet uttagits en vår- eller höst termin
- som komplement till studiemedlen fick studerande med höga boendekostnader rätt till kommunalt bostadsbidrag
- barntillägget, som utgjorde ett lån i det gamla systemet, slopades.

Sedan det nya systemet infördes har totalbeloppet höjts från 170 till 180 % av basbeloppet och dessutom har fribeloppet höjts vid ett par tillfällen, senast den 1 januari 1991 då det blev 150 % av basbeloppet. Detta innebär att en studerande kan tjäna upp till 45 000 kronor innan studiemedlen reduceras för att helt försvinna vid en inkomst av närmare 150 000 kronor per år.

Sammantaget innebar det nya studiemedelssystemet väsentliga förbättringar på tilldelningssidan. Däremot medförde det knappast någon lindring av skuldbördan. Tack vare den höjda bidragsdelen kom visserligen lånedelen att sänkas med 4 300 kronor per år, men genom den senaste höjningen av totalbeloppet är skuldsättningen nu nästan lika stor som i det gamla systemet. Därtill kommer att skulden nu växer betydligt snabbare än tidigare på grund av att regleringstalet nu är så högt som 8,6 % (jfr Svensson & Reuterberg 1991 s. 59-62). Detta innebär, att med en årlig återbetalning motsvarande 4 % av inkomsten, måste en låntagare ha en årsinkomst, som är mer än dubbelt så hög som den totala skuldsumman, för att skulden inte skall fortsätta att öka trots avbetalningen.

3 Studiestödets mål och utformning

Studiestödet är ett utbildningspolitiskt instrument för att skapa ekonomiska förutsättningar för den enskilde individen att skaffa sig en utbildning utöver den obligatoriska skolan. Stödet skall dels vara rekryteringsbefrämjande, dels ge den studerande sådana ekonomiska villkor under utbildningstiden att studierna kan genomföras effektivt.

När det gäller rekryteringsfunktionen kan man tala om två målnivåer. Den lägre nivån innebär att studiestödet generellt sett bidrar till en ökad efterfrågan på fortsatt utbildning. Den andel, som söker sig vidare i utbildningssystemet, skall höjas tack vare studiestödet utan att man preciserar från vilka grupper rekryteringstillskottet primärt skall komma. Vi kan kalla denna nivå för *det generella rekryteringsmålet.*

Den högre målnivån innebär däremot att stödet skall ha en differentierad rekryteringseffekt. Andelen studerande, som rekryterats tack vare stödet, förväntas variera mellan olika undergrupper. Man kan i detta fall tala om *det selektiva rekryteringsmålet.*

Att tala om selektiva rekryteringseffekter utan att närmare precisera hur dessa skall variera mellan olika undergrupper är knappast meningsfullt. Normalt eftersträvas en sådan variation att rekryteringseffekterna blir starkast inom de grupper som är mest underrepresenterade i den aktuella utbildningen. Syftet är nu att utjämna eller i varje fall att motverka selektion i utbildningssystemet. Vi kan därför i detta fall tala om studiestödets *utjämnande rekryteringsmål.* Det kan här handla om att utjämna skillnader mellan män och kvinnor, mellan samhällsklasser eller mellan geografiska områden.

Givetvis kan man också tänka sig selektiva rekryteringsmål som inte syftar till en utjämning av utbildningsmöjligheterna. Det kan t.ex. handla om att rekrytera studerande med en viss begåvnings- eller intresseinriktning till speciella utbildningar. Detta är emellertid något som aldrig förekommit i vårt land. Tvärtom sägs i Studiemedelskommitténs betänkande, att studiestödet skall vara neutralt i förhållande till olika utbildningar.

Om man ser tillbaka på det svenska studiestödssystemet råder det däremot ingen tvekan om att det haft ett utjämnande rekryteringsmål. Redan det första statliga studiestödet 1918 var avsett att *"under-*

lätta studiemöjligheter för begåvade men fattiga studerande vid offentliga läroanstalter av skilda slag" (SOU 1963b s. 9). På samma sätt sägs i slutet av 1950-talet i direktiven till den Studiesociala utredningen

"att de studiesociala åtgärderna måste vidgas i relation till den växande rekryteringen från de ekonomiskt mindre bärkraftiga samhällsgrupperna. Skulle samhällets insatser i detta avseende inte ökas, skulle också förändringen i rekryteringsfördelningen med all säkerhet avstanna eller i varje fall avsevärt fördröjas" (SOU 1963c s. 10).

Nästan 20 år senare upprepas studiestödets utjämnande mål i de direktiv som lämnas till Studiestödsutredningen. Där sägs bl.a.

"Ett av de viktigaste syftena med studiemedelssystemet var - när det infördes - att göra det möjligt för studerande från familjer med svag ekonomi att bedriva högskolestudier. Studiemedelssystemet förutsattes därigenom främja en jämnare rekrytering till högre utbildning från olika sociala grupper ..... Enligt min mening bör målet för studiestödssystemet på högskolenivå alltjämt vara att motverka att grupper tvingas avstå från studier." (SOU 1977 s. 223).

Än i dag gäller samma typ av mål. Detta framgår med all tydlighet av följande citat hämtat från den senaste utredningen rörande studiestödet, nämligen Studiemedelskommittén

"Enligt vår mening skall studiestödet syfta till att minska betydelsen av ekonomiska, sociala och geografiska faktorer liksom av kön och ålder för den enskildes beslut att bedriva studier." (SOU 1987 s. 96).

På grundval av de här redovisade citaten vågar vi slå fast, att studiestödet under hela sin tillvaro haft och fortfarande har ett utjämnande mål.

En fråga av stort intresse är nu huruvida de skilda rekryteringsmålen får några konsekvenser för hur studiestödssystemet bör utformas. Enligt vår uppfattning är svaret på den frågan ett obetingat ja. Denna uppfattning stöds också av Studiemedelskommittén, som dels definierar två principiellt skilda stödsystem - ett generellt och ett selektivt, dels anger vilken typ av mål vart och ett av systemen bäst tjänar.

När det gäller det generella studiestödssystemet sägs nämligen att det har

"som övergripande mål att ge alla som är berättigade till studiestöd samma studiestöd för samma studietid. Studiestödet är utformat inte för att gynna speciella grupper av studerande. Systemet är rekryteringsbefrämjande genom att erbjuda ekonomiska förutsättningar till studier för alla som antas till studiestödsberättigade utbildningar" (SOU 1987 s. 96).

Denna definition kontrasteras mot ett selektivt system, vilket

"har som övergripande mål att vara kompensatoriskt. Avsikten är att man med hjälp av studiestödet vill uppnå vissa andra mål (t.ex. en jämnare socialgruppsfördelning, en jämnare könsrollsfördelning etc.). Vissa utpekade studerande ges därigenom ett fördelaktigare och gynnsammare studiestöd än andra studerande. De studerande som kommer i åtnjutande av det mer gynnsamma stödet väljs ut efter vissa fastställda kriterier." (a.a. s. 96).

I Studiemedelskommitténs definition av ett selektivt studiestödssystem talas om två skilda former av selektivitet, nämligen *selektivitet i tilldelning* (vissa grupper får tillgång till stödet) och *selektivitet i utformning* av stödet (vissa får ett fördelaktigare stöd än andra). Dessa två former av selektivitet behöver nödvändigtvis inte vara direkt kopplade till varandra. Man kan mycket väl tänka sig att ha ett enhetligt utformat studiestödssystem, som ger alla stödberättigade samma förmåner, men enbart vissa utpekade grupper får tillgång till det. I detta fall har stödet en generell utformning men en selektiv tilldelning. På samma sätt kan man tänka sig ett stöd som har en selektiv utformning men en generell tilldelning (alla får tillgång till stöd men stödet görs gynnsammare för vissa utpekade grupper). I princip kan vi tänka oss alla kombinationer av selektivitet.

		TILLDELNING	
		Generell	Selektiv
UTFORMNING	Generell	Alla studerande får tillgång till samma studiestöd	Vissa utpekade grupper får tillgång till stöd och stödet är lika för alla berättigade
	Selektiv	Alla studerande får tillgång till studiestöd, men det har olika utformning beroende på grupptillhörighet	Vissa grupper får tillgång till stöd, och bland de berättigade har stödet olika utformning beroende på grupptillhörighet

Som tablån visar finns fyra principiellt skilda former för studiestöd, ett generellt och tre olika typer av selektivt stöd. I det svenska studiestödets historia finns samtliga dessa typer representerade.

Som generellt system både vad gäller tilldelning och utformning har vi det nuvarande studiemedelssystemet. Det ges i varje fall under

det första studieåret åt alla (vi bortser här ifrån den liberala ekonomiska prövningen mot egen inkomst och egen förmögenhet).

Som exempel på ett stöd med generell tilldelning men selektiv utformning har vi studiehjälpssystemet med det generella bidraget åt alla men med extra stödåtgärder till vissa.

En stödform med selektiv tilldelning och generell utformning var de s.k. naturastipendierna. Dessa innebar att samtliga som erhöll stipendium fick sina kostnader för kost och logi täckta.

Som exempel på stöd med selektivitet i både tilldelning och utformning har vi det extra bidraget och inackorderingsbidraget inom studiehjälpen.

Så länge man behandlar studiestödets mål och dess konstruktion var för sig är studiestödsproblematiken relativt enkel. Betydligt mer komplicerat blir den om man relaterar mål och konstruktion till varandra och detta är en problematik, som inte tagits upp till närmare granskning i någon av alla de utredningar som hittills genomförts. Vår frågeställning är nu om olika typer av mål också ställer olika krav på stödets konstruktion?

Om rekryteringsmålet är generellt, dvs. att stödets syfte enbart är att befrämja rekryteringen, så torde ett generellt studiestöd fungera väl. Man är i så fall inte primärt intresserad av vilka grupper det är som "stödrekryteras", utan målet är uppfyllt om stödet bara har gett ett rekryteringstillskott.

Är däremot målet att studiestödet skall utjämna skillnader mellan olika grupper i rekrytering blir problemet svårare. Ett generellt studiestöd kommer med stor sannolikhet att höja rekryteringen både från redan överrepresenterade grupper och från grupper som är underrepresenterade. För att stödet nu skall uppfylla det selektiva målet måste rekryteringen vara högst bland de grupper som är underrepresenterade, vilket systemet i sig inte på något sätt garanterar. Risken finns ju att rekryteringseffekterna blir de omvända - att tillskottet blir störst bland de kategorier som redan är överrepresenterade och att stödet därigenom förstärker snedrekryteringen.

Man kan också se på detta fall ur ekonomisk synvinkel. De resurser som finns tillgängliga är alltid mer eller mindre begränsade. Med ett generellt studiestöd kommer en ansenlig del av resurserna att satsas på sådana individer, som hade påbörjat den högre utbildningen även utan tillgång till studiestöd. Denna del av resurserna får då ingen som helst rekryteringseffekt vare sig generell eller selektiv. För att då kompensera för de kostnader som "spillts" får besparingar göras i andra delar av systemet. Stödet blir med andra ord mindre fördelak-

tigt och riskerar därmed att få en sänkt rekryteringseffekt såväl generell som selektiv. Som exempel på sådana försämringar av stödet kan nämnas en relativt låg bidragsdel i förhållande till lånedelen, ett lågt totalbelopp, som gör det svårt att klara sig på stödet samt en skärpt återbetalningsskyldighet. Alla sådana försämringar riskerar att slå hårdast mot de grupper, som enligt utjämningsmålet är de primära målgrupperna för systemet. Den utjämnande effekten blir följaktligen starkt försvagad.

Mot bakgrund av vad som här sagts talar ett utjämnande mål för ett selektivt studiestöd.

Om vi nu ser tillbaka på det svenska studiestödets historia, har vi redan sagt att det alltid haft ett utjämnande mål och från början var stödet också starkt selektivt med såväl behovsprövning som studielämplighetsprövning. Selektiviteten var från början mycket sträng på grund av de bristande resurserna, men mildrades i takt med att samhällsekonomin tillät ökade satsningar.

När studiemedlen infördes i mitten av 60-talet, togs ett stort steg mot ett generellt system. Det fanns visserligen kvar en viss prövning mot egen inkomst och ekonomi liksom mot makas/makes, men reglerna var generösa, vilket gör att vi kan betrakta studiemedelssystemet som ett i huvudsak generellt system. Äkta-make-prövningen har ju f.ö. slopats sedan lång tid tillbaka.

Studiehjälpen, som tillkom vid ungefär samma tidpunkt, förblev selektiv så till vida att den hade flera selektiva inslag. Enligt vårt kategorischema ovan kan man säga att studiehjälpen hade en generell tilldelning (alla fick stöd) men en selektiv utformning (stödets storlek varierade beroende på den studerandes ekonomiska situation). Med tiden minskade emellertid de selektiva inslagen i betydelse och studiehjälpen blev alltmer generell. En orsak till detta var, att studiehjälpen i takt med en ökad övergång till gymnasieskolan alltmer betraktades som ett familjepolitiskt instrument i stället för ett utbildningspolitiskt.

Vi har alltså med tiden gått mot alltmer generella stödformer, men fortfarande förväntas stödet ha utjämnande effekter. De förändringar, som skett av studiehjälpen, hänger samman med vad vi sagt ovan, nämligen att stödet i allt högre grad betraktats som ett familjepolitiskt stöd. När det gäller studiemedlen var det kanske viktigaste argumentet för ett generellt stöd, att de studerande borde betraktas som fristående från föräldraekonomin och därför fanns det inga skäl för en behovsprövning gentemot föräldrarnas ekonomiska situation. Detta är emellertid knappast ett hållbart argument för att göra studie-

medlen helt generella. En tänkbar lösning kunde vara att tillämpa samma principer som för studiehjälpen, nämligen att ge stöd åt alla, men att differentiera stödet så att vissa grupper fick ett mera generöst stöd än andra. T.ex. kunde äldre studerande få ett högre stöd än ungdomsstuderande, eller studerande på långa utbildningar ett annorlunda utformat stöd än de på kortare. Givetvis är det också möjligt att att införa någon form av tillägg till det generella studiemedelsbeloppet - ett tillägg, som utgår enbart till dem med en särskilt svår ekonomisk situation.

Nu är frågan om studiestödets mål och konstruktion en uppgift för politikerna att behandla. Vad vi velat med denna diskussion är att peka på behovet av en diskussion som samtidigt behandlar mål och konstruktion. Alltför ofta har dessa två aspekter separerats från varandra.

När det gäller studiestödets rekryteringseffekter måste man dock vara medveten om att studiestödet enbart är en av många faktorer som påverkar en individs beslut om att fortsätta sin utbildning eller inte. Dessa andra faktorer sätter självfallet gränser för hur starka effekterna blir av det ekonomiska stödet. Som exempel på sådana faktorer kan nämnas arbetsmarknadssituationen efter genomgången utbildning, lönesättning för dem som utbildat sig och inte minst antalet studieplatser, behörighetsregler samt urvalsprinciperna till fortsatta studier. Detta är några av de faktorer som bestämmer det "rekryteringsklimat", inom vilket studiestödet har att verka. Vissa av dem är sådana, att de modifierar rekryteringsklimatet i positiv eller negativ riktning, t.ex. framtidsutsikterna på arbetsmarknaden. Andra är däremot av sådan art, att de sätter definitiva gränser, i varje fall för studiestödets generella rekryteringseffekter, t.ex. antalet studieplatser. I det sistnämnda fallet kan dock stödet fortfarande ha vissa selektiva rekryteringseffekter, därigenom att det påverkar sökandegruppens sammansättning, vilket i sin tur får betydelse för vilka som kommer att tas in till utbildningen.

Låt oss nu gå tillbaka till den faktiska situationen som innebär att vi har ett generellt studiestöd, vilket förväntas ha selektiva rekryteringseffekter - effekter som i hög grad begränsas av andra faktorer. I denna situation har vår uppgift varit att granska i vilken grad studiestödet har bidragit till att utjämna bl.a. sociala skillnader i rekrytering till gymnasieskolan respektive högskolan.

Ett metodiskt problem i detta sammanhang är att bestämma vilken referensgrupp man skall utgå ifrån. Vanligen begränsas denna typ av undersökningar till att man studerar enbart dem, som kommit till ut-

bildningen i fråga, och i det fallet kommer referensgruppen också att utgöras av dessa individer. Om vi här tar rekryteringen till högskola som exempel kommer referensgruppen att utgöras av dem som påbörjat en sådan utbildning. I detta fall ger undersökningen svar på hur stora de generella rekryteringseffekterna är *bland de högskolestuderande*. När det gäller studiemedlens utjämnande effekter, visar resultaten i vad mån stödet bidragit till att öka andelen från lägre socialgrupper bland de studerande vid universitet och högskolor.

Ett problem med en sådan undersökning är emellertid, att man då inte tar hänsyn till alla dem som avstått från högre utbildning. Om dessa däremot räknas med, kommer antalet studiemedelsrekryterade att relateras till en större grupp och *andelen* studiemedelsrekryterade blir lägre. Ser man till olika undergrupper kan tillskottet av sådana som avstått från utbildningen variera, vilket får till följd att andelen studiemedelsrekryterade sjunker mera inom en grupp än inom en annan och oftast sjunker andelen mest inom de grupper som är mest underrepresenterade i utbildningen. Detta leder till att man får en mindre positiv bild av stödets både generella och utjämnande rekryteringseffekter, när man arbetar med en totalgrupp, jämfört med om enbart de studeras som kommit till utbildningen i fråga.

Ett exempel:

Kategori	Soc.grp I	Soc.grp III
Studiemedelsrekryterade	200	600
Högskolestuderande (inkl. de studiem.rekr.)	1 000	1 500
Gymnasister - ej i högskola	700	2 500

Vi beräknar först studiemedlens rekryteringseffekter *bland de högskolestuderande*:

Soc.grp I: 200/1 000 = 0.20 Soc.grp III: 600/1 500 = 0.40.

I detta fall blir studiemedlens utjämnande effekt avsevärd, eftersom den är dubbelt så hög inom socialgrupp III, vilken är underrepresenterad inom den högre utbildningen. Studiemedlen har således kraftigt bidragit till att öka andelen från lägre socialgrupp bland de högskolestuderande.

Vi beräknar nu rekryteringseffekten *bland samtliga behöriga*, dvs. de som genomgått en gymnasieutbildning:

Soc.grp I: 200/(1 000+700) = 0.12 Soc.grp III: 600/(1 500+2 500) = 0.15.

I detta fall är skillnaden betydligt mindre mellan de båda socialgrupperna och studiemedlens socialt utjämnande effekt blir inte alls lika påtaglig som då den första beräkningsmetoden tillämpades.

Det resonemang vi här fört kan naturligtvis uppfattas som en lek med siffror. Dock handlar det inte om en lek, utan resonemanget har en klar relevans för hur man skall bedöma studiemedlen vad gäller dess förmåga att utjämna social selektion till högre utbildning. I det första exemplet, där vi granskar rekryteringseffekterna bland de högskolestuderande, bortser vi ju helt från det faktum, att det finns stora grupper som studiemedlen ej förmått rekrytera. Delvis torde dessa grupper ha avstått från en högre utbildning av just ekonomiska skäl, men detta faktum beaktar men inte vid bedömningen av studiemedlens rekryteringseffekter. Man kan säga att vi därigenom valt ett mildare kriterium mot vilket studiemedlen bedöms jämfört med om vi också inkluderar dem, som inte kommit till den högre utbildningen.

Som vi diskuterat tidigare är ju den vanligaste situationen vid undersökningar, att man har information om enbart dem, som kommit till den studerade utbildningsnivån, t.ex. de högskolestuderande. När sedan slutsatser dras från en sådan undersökning är risken stor, att man generaliserar dem till att gälla inte bara den gruppen utan också för de övriga. Dvs. när studiemedlen som i vårt exempel haft en starkt utjämnande effekt *bland de högskolestuderande* dras lätt den slutsatsen, att de också i lika hög grad utjämnat *övergången från gymnasieskolan till högskolan*, vilket ju inte är fallet som framgår av det andra exemplet.

Den slutsats, som detta resonemang leder fram till, blir att man inte bör tala om studiemedlens rekryteringseffekter utan att man samtidigt anger för vilken grupp effekterna skall gälla. Detta har oss veterligt inte gjorts i någon av de utredningar som hittills behandlat studiestödet.

4 Studiehjälpens betydelse för rekryteringen till gymnasieskolan

Sedan början av 80-talet har det bedrivits en relativt omfattande studiesocial forskning i Sverige, varvid man bl.a. sökt svar på frågan:

- Vilken betydelse har de statliga studiestöden haft för rekryteringen till olika typer av utbildning?

Merparten av forskningen har ägnats åt studiestödet på den postgymnasiala nivån, de s.k. *studiemedlen*. Denna forskning kommer vi att redogöra för i de kommande kapitlen. När det gäller studiestödet på det gymnasiala stadiet, den s.k. *studiehjälpen*, har däremot endast ett fåtal undersökningar gjorts. Dessa har dessutom påtagliga begränsningar, antingen genom att de ligger långt tillbaka i tiden och således refererar till ett annorlunda studiestödssystem (Härnqvist & Grahm 1963; Gesser et al 1971) eller att de baseras på ett mycket litet undersökningsmaterial (Reuterberg & Svensson 1985). Detta i kombination med att studiestödet för gymnasieelever byggts ut kraftigt under 80-talet ledde till att Skolöverstyrelsen 1986 initierade forskningsprojektet "Familjeekonomiska perspektiv på utbildning".

Projektet inleddes med en genomgång av de utredningar som under de senaste 30 åren sysslat med problematiken kring det studieekonomiska stödet på den gymnasiala nivån. Speciell uppmärksamhet riktades härvid på de motiv som styrt utredningsarbetet och de förslag som detta utmynnat i. Genom att granska förändringarna i gymnasieskolans rekryteringsmönster och examinationsfrekvens försökte vi få en bild av betydelsen av tidigare genomförda studieekonomiska reformer. Vi tog också del av ett antal undersökningar som i något avseende studerat samspelet mellan familjeekonomi, konsumtionsmönster, studieval och studieframgång. Vad som framkom av litteraturgenomgången redovisas i en rapport (Reuterberg & Svensson 1988).

I den nämnda rapporten påvisas två parallella utvecklingstendenser:

1. En stark ökning av andelen ungdomar inom gymnasial utbildning.
2. En kraftig utbyggnad av studiehjälpen, särskilt under 80-talet.

Är dessa två utvecklingstendenser enbart parallella i tiden eller föreligger det ett kausalsamband så att studiehjälpen varit en bidragande faktor till utbildningsexpansionen inom gymnasieskolan?

Vad som talar för ett sådant orsakssamband är det faktum, att tillströmningen till gymnasieskolan ökat mest från de ekonomiskt svagare grupperna samtidigt som studiehjälpen förstärkts. Vad som å andra sidan talar emot ett orsakssamband är den starka och snarast ökande sociala selektionen vad gäller val av längre teoretiska linjer inom gymnasieskolan.

Som påpekats är studiehjälpens betydelse för tillströmning till gymnasieskolan ett problemområde, som fått föga uppmärksamhet från forskarnas sida. En bidragande orsak härtill är utan tvivel de metodologiska problemen. För att klarlägga orsakssammanhang krävs undersökningar av experimentell karaktär, där alla påverkande faktorer utom den som är föremål för studien hålls under kontroll. En sådan undersökningsmodell är självfallet helt omöjlig inom detta forskningsområde.

När man inte kan studera studiestödets betydelse för utbildningsvalen i en experimentell undersökning, återstår att låta de studerande själva och deras familj bedöma denna betydelse. Dessa bedömningar bör då göras både i samband med själva valet samt efter det att man fått en viss erfarenhet av hur studiestödet fungerar. Så gick vi också tillväga i det här aktuella forskningsprojektets empiriska del, vars huvudsyfte specificeras i följande två frågor:

A. *Vilken betydelse har den statliga studiehjälpen, när man står i begrepp att välja respektive när man påbörjat en gymnasial utbildning?*

B. *Varierar betydelsen med elevens kön och familjens ekonomiska ställning?*

Undersökningspopulationen utgjordes av samtliga de cirka 600 elever som vårterminen 1989 befann sig i grundskolans avslutningsklass inom Östersunds kommun.

Undersökningsresultaten baserar sig på enkätsvar från såväl ungdomarna som deras föräldrar. Enkäterna bjöds dels under vårterminen i årskurs 9, dels två år senare när majoriteten av ungdomarna befann sig i gymnasieskolan. För en mindre del av eleverna finns det också uppgifter från intervjuer, som gjorts av personal vid Ungdomscentrum i Östersund.

Bortfallen i enkätundersökningarna är förhållandevis små och genomförda granskningar tyder på att dessa inte allvarligt skadat mate-

rialets representativitet. Undersökningsresultaten torde därför gälla för samtliga elever som slutade grundskolan i Östersund våren 1989.

I vilken utsträckning vågar man då generalisera resultaten till en större grupp - t.ex. samtliga elever i Sverige som lämnade den obligatoriska skolan i slutet av 80-talet? I strikt statistisk mening är detta givetvis inte möjligt. Dock anser vi att resultatmönstret knappast skulle ändrat sig på något mera dramatiskt sätt, om man haft tillgång till ett riksrepresentativt stickprov. Det finns nämligen ingen anledning att misstänka att östersundsungdomarna eller deras föräldrar hyser väsentligt annorlunda uppfattningar om studier och studiestöd än övriga i Sverige. Se vidare Reuterberg & Svensson (1991 s. 54).

Vid bearbetningarna indelades materialet efter kön och familjens sammanlagda inkomst, varvid följande inkomstindelning tillämpades:

Familjens månads-inkomst	Inkomstgrupp	Andel av samtliga
12 000 kr eller mindre	Låg	Ca 20 %
12 001-20 000 kr	Medel	Ca 35 %
20 000 kr eller mer	Hög	Ca 45 %

Som framgår är gränserna valda så, att den lägsta inkomstgruppen omfattar endast en femtedel av samtliga undersökningsdeltagare. Skälet härtill är, att det är av speciellt intresse att få veta, vilken betydelse studiestödet har för dem med mycket begränsade ekonomiska resurser. Med tanke på att närmare hälften tillhör den högsta inkomstgruppen, kan denna däremot ingalunda betraktas som någon extremgrupp i ekonomiskt avseende.

Nedan följer en resumé av de resultat som redovisats inom projektet. För en utförligare framställning hänvisas till Reuterberg & Svensson (1990; 1991).

Inte mindre än 97 % av eleverna sökte till gymnasieskolan och nästan lika stor andel (93 %) bedrev också gymnasiestudier två år senare. Dessa höga andelar gör att det finns mycket begränsat utrymme för skillnader mellan elever från olika inkomstgrupper i frågan om val av fortsatta studier efter grundskolans slut. Däremot finns det klara skillnader när det gäller *valet av linje*. Som framgår av figur 4.1 har således elever från den högsta inkomstgruppen valt en teoretisk gymnasielinje i betydligt större utsträckning än övriga elever.

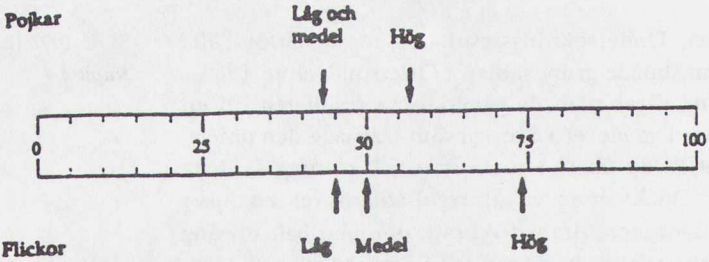

Figur 4.1 Andelen pojkar respektive flickor från olika inkomstskikt som valt en längre teoretisk gymnasieutbildning.

Dessa skillnader mellan inkomstgrupper är knappast förvånande, om man beaktar att inkomstgrupperna också skiljer sig åt vad gäller föräldrarnas egen utbildning. Som grupp betraktad har höginkomstföräldrarna själva oftast en längre och mer teoretisk inriktad utbildning. Eftersom föräldrarnas egen utbildningsbakgrund också påverkar elevernas linjeval, kan det således vara föräldrarnas utbildningsnivå snarare än deras inkomst som ligger bakom skillnaderna i figur 4.1. Om så är fallet bör skillnaderna i linjeval mellan olika inkomstgrupper försvinna, när föräldrarnas utbildningsnivå kontrolleras.

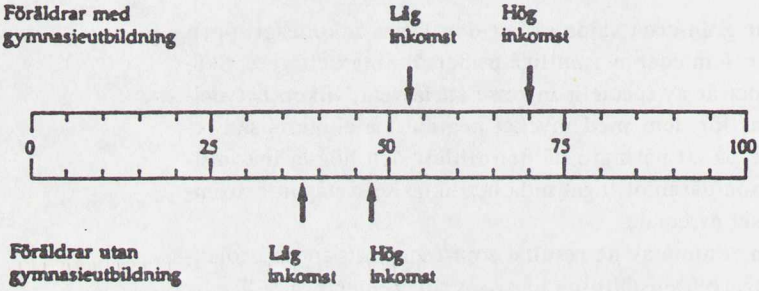

Figur 4.2 Andelen elever som valt en längre teoretisk gymnasieutbildning. Materialet uppdelat efter föräldrarnas utbildning och inkomst. (Låg/hög inkomst = under/över genomsnittet i respektive utbildningsgrupp.)

Som framgår av figur 4.2 har barn till föräldrar med högre utbildning valt en teoretisk gymnasielinje i större utsträckning än barn till föräldrar med kortare utbildning. Samtidigt finns emellertid också ett samband mellan familjens inkomstnivå och elevernas linjeval *inom vardera utbildningsgruppen*. Vår slutsats blir följaktligen att såväl familjens inkomst som föräldrarnas utbildning påverkar elevernas val av gymnasielinje.

Att familjens inkomstnivå har en sådan påverkan är knappast förvånande, om man beaktar att elevernas val av gymnasielinje har betydligt mera långsiktiga implikationer än de 2-4 år som gymnasieutbildningen sträcker sig över. För en stor del av dem, som sökt en teoretisk gymnasielinje, blir högskoleutbildning den naturliga fortsättningen. Detta innebär att de har framför sig en utbildningsperiod om minst 5-6 år, vilket självfallet medför stora ekonomiska kostnader - inte minst vad gäller förlorade inkomster (jfr Nilsson & Svensson 1991 s. 3). Huvudparten av de elever, som väljer en yrkesinriktad gymnasieutbildning, kommer däremot att gå över till yrkesverksamhet direkt efter gymnasieskolan eller till kortare postgymnasiala utbildningar. Därmed kommer de att få betydligt lägre utbildningskostnader totalt sett.

Om vi går över till att granska studiestödets betydelse för rekryteringen från grundskola till gymnasieskola, tycks effekten vara ganska ringa. I de enkäter som besvarades våren 1989, när undersökningsgruppen befann sig i grundskolans sista klass, uppgav endast 5 % av eleverna att de inte skulle sökt till gymnasieskolan utan studiestöd. Likaså var det endast 5 % av föräldrarna som sade att studiestödet haft någon inverkan på barnens val. Två år senare, när flertalet av ungdomarna bedrev gymnasiestudier, var det fortfarande bara 5 % av föräldrarna som påstod, att barnet troligen inte börjat i gymnasieskolan utan ekonomiskt stöd, medan motsvarande siffra för eleverna låg något högre.

Så långt ser det alltså ut som om studiestödet är av ganska ringa betydelse i detta sammanhang. Om vi däremot närmare granskar *vilka* det är som anser att studiestödet varit väsentligt, blir slutsatsen delvis annorlunda. Såväl innan gymnasiestudierna startat som då de pågick, var det nämligen elever och föräldrar från den lägsta inkomstklassen som uppgav att studiestödet varit av vikt för utbildningsvalet. Det framgår av figur 4.3, som bygger på föräldrarnas uttalanden, att även om alla procentangivelser är ganska låga, så ligger den lägsta inkomstklassen i samtliga fall klart högre än de övriga. *Man kan därför konstatera att studiestödet visserligen har en svag generell rekryteringseffekt, men att den selektiva effekten ingalunda är obetydlig.* Tack vare studiestödet är andelen gymnasieelever från hem med en svag ekonomi betydligt fler än vad den annars skulle varit.

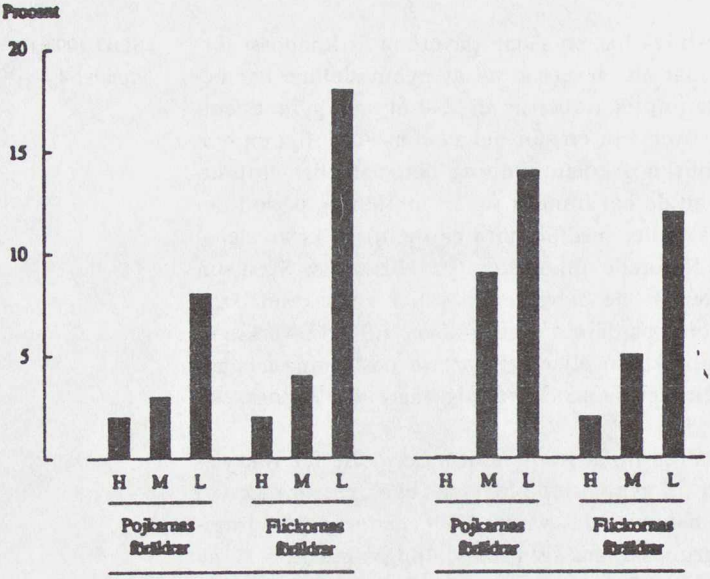

Figur 4.3 Sambandet mellan kön, inkomstklass och föräldrarnas bedömning av studiestödets betydelse för gymnasievalet.

Studiestödet synes ha en socialt utjämnande effekt också i den meningen, att det fått fler ungdomar från den lägsta inkomstgruppen att välja en mer omfattande gymnasieutbildning. Som man kan se av figur 4.4, anger i denna inkomstgrupp drygt en tiondel av de manliga och närmare en tiondel av de kvinnliga gymnasieeleverna - liksom deras föräldrar - att de troligen skulle valt en kortare utbildning efter grundskolan om det ej funnits någon ekonomisk hjälp. Motsvarande andelar i den högsta inkomstgruppen är klart lägre. Eftersom det här rör sig om elever, som valt en 3- eller 4-årig linje, vågar vi påstå att studiestödet även i någon mån dämpat den starka sociala snedrekryteringen till dessa linjer.

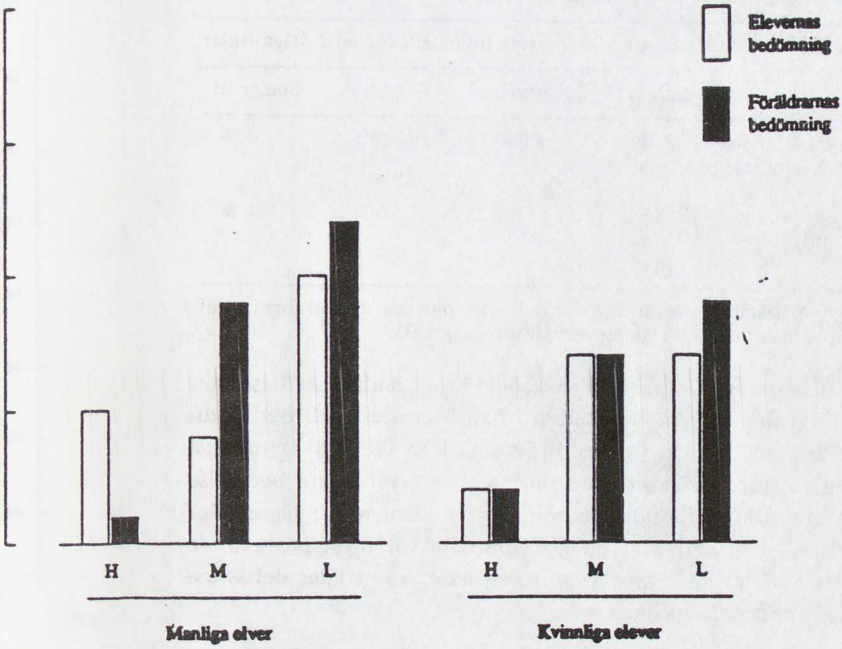

Figur 4.4 Andelen inom olika inkomstgrupper som anger att de troligen skulle valt en kortare gymnasielinje om det inte funnits något studiestöd.

De funna resultaten överensstämmer väl med de som erhölls i den undersökning, vilken genomfördes i början av 80-talet bland gymnasieelever i Mölndal (Reuterberg & Svensson 1985). Även här framgår det nämligen att studiestödets generella rekryteringseffekt är tämligen svag. Således var det få av mölndalseleverna som påstod att de skulle ha avstått från gymnasieutbildning, om det inte funnits något studiestöd. Vidare var det relativt få av de elever, som gick på de 2-åriga linjerna, vilka skulle kunna tänka sig att ha börjat på en 3- eller 4-årig linje om studiebidraget varit högre (tabell 4.1). Trots att den generella effekten var förhållandevis ringa, kan man dock liksom i östersundsundersökningen spåra en icke helt obetydlig selektiv effekt - genomgående är det en större andel från den lägre socialgruppen som framhäver studiestödets betydelse.

Tabell 4.1 Uppfattningar om studiestödets betydelse bland elever på olika gymnasielinjer och från skilda socialgrupper. Resultat från Mölndals kommun i början av 80-talet.

Andelen elever som troligen:	Elever på 3- o. 4-åriga linjer		Elever på 2-åriga linjer	
	Soc.gr. A	Soc.gr. B	Soc.gr. A	Soc.gr. B
inte skulle påbörjat studier utan studiebidrag	2 %	4 %	6 %	9 %
valt en 3- eller 4-årig linje, om bidraget varit större	XXXX	XXXX	6 %	14 %

Anm. Soc.gr. A består av elever vars far och/eller mor har någon form av eftergymnasial utbildning. Övriga elever tillhör soc.gr. B.

I östersundsundersökningen granskade vi inte endast studiestödets betydelse för valet av gymnasiestudier, utan även dess roll när studierna väl påbörjats. Härvid framkom det att cirka 90 % av gymnasisterna ansåg att studiebidraget hade ganska eller mycket stor betydelse för ekonomin. Bland föräldrarna var denna siffra något lägre eller cirka 70 %. Om vi betraktar endast dem som var mest positiva, de som ansåg att stödet hade *mycket stor betydelse*, framträder det svarsmönster som figur 4.5 utvisar.

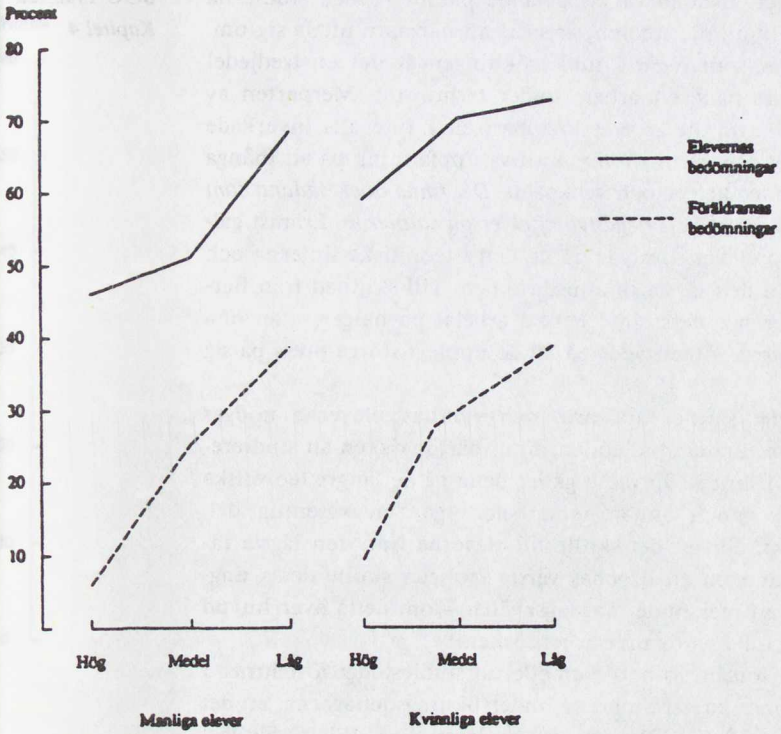

Figur 4.5 Andelen elever respektive föräldrar inom olika inkomstgrupper som anser att studiestödet är av mycket stor betydelse för ekonomin.

Genomgående ligger elevernas uppskattningar högre än föräldrarnas, vilket är ganska naturligt med tanke på att det oftast är eleverna själva som disponerar studiebidraget och att detta utgör en väsentlig del av de pengar som de har att röra sig med. Dessutom kan man notera att ju lägre inkomstklass, desto större ekonomisk betydelse tillskrivs studiestödet. I och för sig är detta inget förvånansvärt, utan får snarare ses som ett bevis för att stödet verkligen har sin största betydelse bland dem med den svagaste ekonomin.

Vilka följder skulle det då få om det inte fanns något studiestöd i gymnasieskolan? Hälften av föräldrarna och drygt hälften av eleverna svarade, att det i så fall blivit nödvändigt att förvärvsarbeta mera under studietiden. Även om denna uppfattning var vanligast i den lägsta inkomstgruppen, skall det dock påpekas att skillnaderna mellan grupperna var förhållandevis små.

Vilka effekter ett ökat förvärvsarbetande parallellt med studierna skulle få för utbildningsresultaten, är svårt att närmare uttala sig om. Av de gymnasister som ingår i undersökningen är det en tredjedel som uppger att de hade ett arbete under terminstid. Merparten av dessa anser emellertid att arbetet knappast eller inte alls inverkade på studierna. Troligen beror denna positiva uppfattning på att många endast arbetat under helger och veckoslut. *Det finns dock sådana som anser att förvärvsarbetet haft negativa effekter på studierna.* Främst gäller det den grupp elever som går på de långa teoretiska linjerna och som kommer från den lägsta inkomstgruppen. Till skillnad från flertalet övriga elever har dessa inte enbart arbetat på helger, utan ofta även under vardagar, vilket tyder på att de upplevt större press på sig att tjäna pengar.

Om studiestödet skulle försämras och gymnasieeleverna nödgas förvärvsarbeta mer under studietiden, finns därför risken att studieresultaten skulle försämras. Speciellt gäller detta på de längre teoretiska linjerna, där läxor och annat hemarbete utgör en väsentlig del. Mycket talar också för att det skulle bli eleverna från den lägsta inkomstklassen som kom att drabbas värst. Troligen skulle dessa ungdomar få arbeta än mer under vardagskvällar - om detta över huvud taget är möjligt i tider av ökande arbetslöshet.

I stället för att försämras borde emellertid studiestödet förbättras. I varje fall tyckte mer än varannan av undersökningsdeltagarna, att det studiebidrag som utgick 1991 var i minsta laget eller alldeles för lågt och skulle gärna sett en höjning med några hundralappar per månad. Bland dem som påstod att bidragsbeloppet är *alldeles för lågt* var den lägsta inkomstklassen klart överrepresenterad, vilket framgår av figur 4.6.

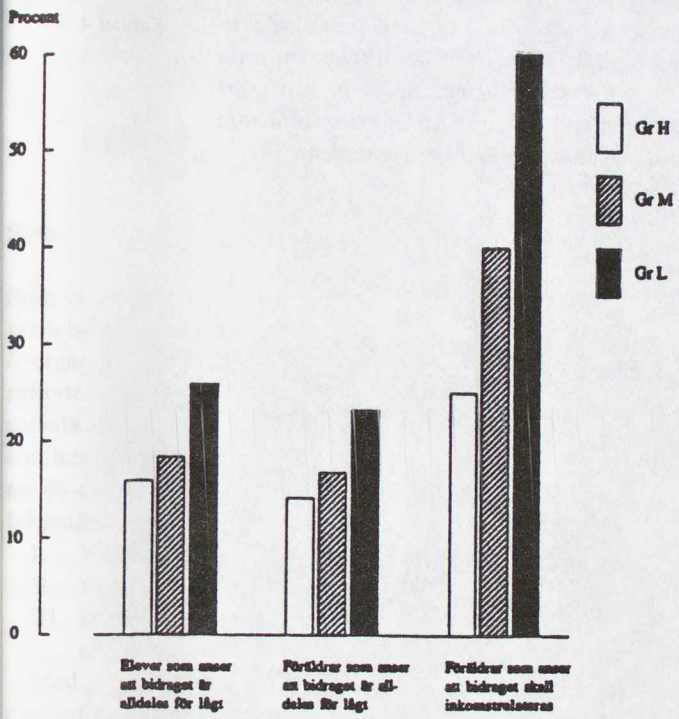

Figur 4.6 Andelen inom olika inkomstgrupper som anser att studiebidraget är alldeles för lågt respektive som vill inkomstrelatera det.

Som figuren visar finns det ännu större skillnader vad gäller önskemål om en förändring av studiestödssystemets utformning - en övergång från ett generellt till ett selektivt utformat system. I den lägsta inkomstgruppen finns det nämligen en klar majoritet som anser att studiebidragets storlek borde relateras till familjens inkomst. I den högsta gruppen finns däremot - inte oväntat - en majoritet mot en sådan förändring.

Vi är väl medvetna om att de undersökningsresultat som presenterats i detta kapitel är bundna till vissa tidpunkter och vissa geografiska områden och därför har klara begränsningar med avseende på generaliseringsmöjligheterna. Icke desto mindre anser vi att resultatbilden är så klar, att vi sammanfattningsvis vill påstå att studiestödet på den gymnasiala nivån under 80-talet varit av ganska ringa betydelse för att öka rekryteringen totalt sett, men att stödet trots detta haft en viss betydelse för att motverka den sociala snedrekryteringen och spe-

ciellt gäller detta till gymnasieskolans 3- och 4-åriga linjer. Den generella rekryteringseffekten har således varit svag, medan den selektiva effekten ingalunda varit helt försumbar. Ur jämlikhetssynpunkt måste detta betraktas som positivt - speciellt med tanke på hur svårt det är att åstadkomma selektiva effekter med hjälp av ett system som är så generellt utformat som det svenska studiehjälpssystemet.

5 Studiemedlens rekryteringseffekter från slutet av 60-talet till mitten av 80-talet

Syfte

Som vi diskuterat i kapitel 3 var ett av huvudsyftena med den studiemedelsreform, som genomfördes i mitten av 60-talet, att underlätta övergången till högre utbildning samt att motverka de skillnader i rekrytering som förelåg mellan män och kvinnor samt mellan olika sociala grupper. I detta avsnitt kommer vi att granska i vad mån det studiemedelssystem som gällde från nämnda tidpunkt fram till slutet av 80-talet uppfyllde dessa mål. Närmare bestämt skall följande tre frågeställningar här belysas:

I. Vilka var studiemedlens *generella* rekryteringseffekter?
II. Vilka var studiemedlens *selektiva* rekryteringseffekter?
III. Förändrades dessa effekter från slutet av 60-talet fram till mitten av 80-talet?

Med generella rekryteringseffekter avses i vilken utsträckning studiemedlen ökat den totala övergången till högre utbildning.

Med selektiva rekryteringseffekter avses huruvida rekryteringseffekterna varierar med socialgrupp respektive kön.

Undersökningsgrupper och variabler

Undersökningen baseras på tre riksrepresentativa stickprov födda 1948, 1953 respektive 1963. De två äldsta är hämtade från Individualstatistikprojektet och består av individer födda den 5, 15 och 25 i någon månad 1948 respektive 1953. Dessa båda stickprov innefattar cirka 12 000 respektive 11 000 individer. Det tredje stickprovet ingår i Statistiska centralbyråns reguljära uppföljningar av elever som lämnat det obligatoriska skolsystemet. Totalt ingår här 10 000 individer vilka utvalts efter stratifiering på gymnasielinje. Eftersom urvalskvoten varierar mellan linjerna har vi tillämpat ett vägningsförfarande så att resultaten blir representativa för populationen.

För alla tre samplen har information om högre utbildning hämtats från högskoleregistret och den omfattar bl.a. inskrivningsår vid universitet eller högskola samt vald studieinriktning. I denna studie gäller uppgifterna om högskoleutbildning fram till dess att deltagarna uppnått 21 års ålder, vilket innebär att vi här enbart är intresserade av direktövergången från gymnasieskolan till högre utbildning. Givetvis innebär detta en inskränkning i undersökningsresultatens generaliserbarhet, men de är ändå av stort intresse inte minst ur den synvinkeln att det i allt större utsträckning numera poängteras vikten av att högskolestudierna påbörjas i så låg ålder som möjligt. Uppgifter från högre ålder finns dock tillgängliga och kommer att redovisas i kapitel 7.

Det yngsta stickprovet har påbörjat sin högre utbildning efter högskolereformen 1977, då högskolebegreppet vidgades till att innefatta också ett antal kortare utbildningar som t.ex. sjuksköterskeutbildning, utbildning till förskollärare och fritidspedagoger, vilka tidigare inte klassificerades som högskoleutbildningar. För att även i detta avseende uppnå jämförbarhet mellan stickproven har vi som högskoleutbildning definierat enbart de utbildningar, vilka hörde till högskolan före reformen 1977 - de s.k. *traditionella högskoleutbildningarna*.

Sammanfattningsvis definieras övergång till högre utbildning så att den skall ha skett senast det år då individerna fyller 21 år och de skall då ha påbörjat någon av de utbildningar som fanns inom högskolan före 1977. I figur 5.1 sammanfattar vi undersökningens uppläggning vad gäller undersökningsgrupper och tidsperioder för övergång till högre utbildning.

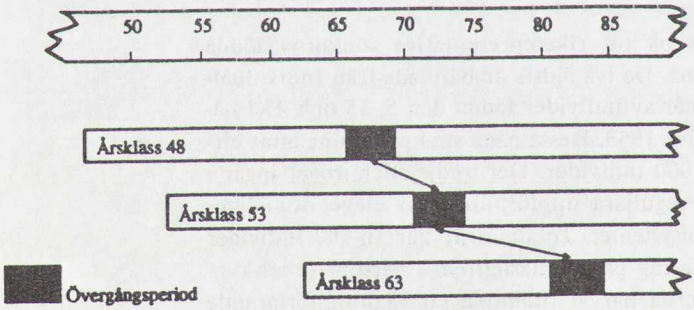

Figur 5.1 Undersökningens uppläggning.

Studiemedlens rekryteringseffekter har mätts via frågeformulär. De två äldsta stickproven fick besvara frågeformuläret då de var i 30-årsåldern och till dem ställdes följande fråga:

Om inte statliga studiemedel hade funnits att tillgå när du började studera, hade du ändå börjat?

Ja, säkerligen ( )
Ja, troligen ( )
Nej, troligen inte ( )
Nej, säkerligen inte ( )

De, som valt något av de två nej-alternativen, har betraktats som *studiemedelsrekryterade*.

Till den yngsta gruppen ställdes motsvarande fråga 1983, vilket innebär att de besvarat frågan då beslutet om att fortsätta till högre utbildning var aktuellt. För denna grupp löd frågan:

Vilken betydelse har tillgången till statliga studiemedel haft för ditt beslut att satsa på en högskoleutbildning?

Mycket stor betydelse ( )
Stor betydelse ( )
Liten betydelse ( )
Ingen betydelse alls ( )

De som valt något av de två första alternativen har betraktats som *studiemedelsrekryterade*.

Som framgår har frågorna olika lydelse. Dock är detta enligt vår bedömning i huvudsak en skillnad i formulering. När det gäller frågornas innehåll är däremot likheten så stor, att den information vi fått blir jämförbar mellan årskullarna även när det gäller den generella rekryteringseffekten. Vad beträffar de selektiva effekterna, där vi jämför socialgrupper respektive kön inom kohorterna, torde skillnaderna i formulering helt sakna betydelse.

Som vi diskuterat i kapitel 3 har valet av basgrupp stor betydelse då man skall bedöma studiemedlens rekryteringseffekter. I detta kapitel har vi valt det strängare kriteriet och låtit basgruppen utgöras av av dem som genomgått någon av de 3- eller 4-åriga gymnasielinjerna.

Den socialgruppsindelning, som vi tillämpar i denna delstudie, är dikotom och innebär att de två grupper, som i tabell 1.1 betecknats med II och III, här slagits samman till socialgrupp L. Socialgrupp H motsvarar grupp I i tabell 1.1. Anledningen till att vi gör denna sammanslagning är, att detta väsentligt förenklar den i övrigt tämligen komplicerade resultatredovisningen.

Utöver de tidigare nämnda variablerna ingår också skolprestationer. För de två äldsta stickproven har skolprestationer mätts med betyg från årskurs 6 i den obligatoriska skolan, medan betygen för den yngsta gruppen hänför sig till grundskolans årskurs 9. Med ledning av dessa betyg har stickproven indelats i två grupper, en med högre och en med lägre betyg. Gränsdragningen har skett utifrån betygsmedianen för dem, som genomgått en teoretisk gymnasielinje i respektive stickprov. Detta innebär att den grupp, som här karaktäriseras som lågpresterande, ingalunda har svaga betyg jämfört med alla individer i årskullen, utan snarare utgör den ett positivt urval bland samtliga.

Metod

De ovan nämnda variablerna har ordnats i en kausalmodell enligt figur 5.2. Som framgår av denna figur antas social bakgrund respektive kön påverka övergångsfrekvensen till högre utbildning på två vägar, dels direkt, dels indirekt via betygen. De *direkta* effekterna anger de köns- respektive socialgruppsskillnader i övergångsfrekvens som föreligger när vi konstanthållit betygen. Betygen har däremot enbart en direkt påverkan på övergångsfrekvensen. Som vi senare kommer att visa är samtliga direkta effekter positiva, vilket innebär att övergångsfrekvensen till högre utbildning är högst inom högre socialgrupper, bland män samt bland dem med höga betyg.

Utöver dessa direkta effekter har socialgrupp och kön som nämnts även en *indirekt* påverkan på övergångsfrekvensen via betygen. Styrkan av denna indirekta påverkan beräknas genom att multiplicera den effekt som respektive bakgrundsvariabel utövar på betyg med den effekt som betygen i sin tur utövar på övergångsfrekvensen.

Genom att summera den direkta och den indirekta effekten får vi ett mått på bakgrundsvariabelns *totala* effekt.

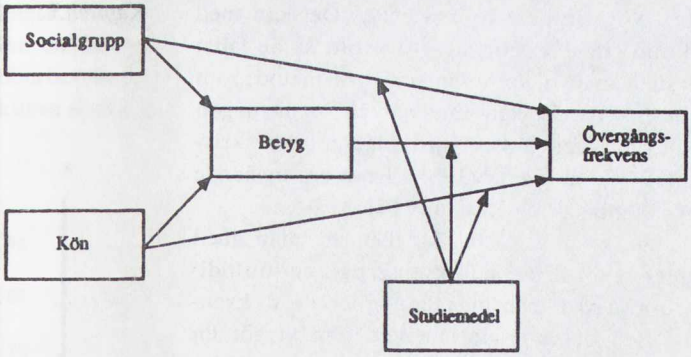

Figur 5.2 Kausalmodell över undersökningens variabler.

I figuren finns även tre pilar utgående från studiemedlen och dessa är riktade mot de övriga variablernas direkta effekter. Dessa tre pilar anger i vilken grad studiemedlen påverkat bakgrundsvariablernas direkta effekter på övergångsfrekvensen. Om studiemedlen reducerat en bakgrundsvariabels direkta effekt på övergångsfrekvensen, anges detta av ett negativt värde vid den pil som utgår från studiemedlen. Har studiemedlen däremot förstärkt bakgrundsvariabelns betydelse anges detta av ett positivt värde.

Effekterna uttrycks som proportionsdifferenser. När man beräknar effekten av t.ex. socialgrupp på övergång till högre utbildning utgår man från den proportion som påbörjat högre studier i vardera socialgruppen. Differensen mellan dessa två proportioner anger hur stark påverkan den sociala bakgrunden har. Om differensen är positiv betyder det att övergångsfrekvensen varit högst inom den högre socialgruppen.

Som tidigare nämnts anges i figurerna enbart de direkta effekterna, vilket innebär att betygen hålls under kontroll. Denna kontroll går till så att vi beräknar socialgruppsskillnaden i övergångsfrekvens separat för dem med höga respektive låga betyg. De två differenser som då erhålls vägs sedan samman med hänsyn tagen till gruppstorlekarna, varefter de två vägda differenserna summeras. Summan utgör då ett mått på den direkta effekten. För en mer ingående beskrivning av denna teknik hänvisas till Hellevik (1980).

De effekter som beräknas på detta sätt gäller för hela årskullen sammanhållen, men de ger inte besked om huruvida effekterna skiljer sig åt mellan olika undergrupper. Möjligheten finns ju t.ex. att socialgrupp har olika stor betydelse för övergångsfrekvensen bland män

respektive kvinnor. På samma sätt kan en bakgrundsvariabel betyda olika mycket för dem med höga respektive låga betyg. Det kan med andra ord finnas interaktionseffekter. För att pröva om så är fallet kommer vi att analysera data med hjälp av en statistisk metod, som kallas loglinjära modeller (LLM). Vi kan inte här gå in på någon ingående redovisning av LLM, utan för en introducerande beskrivning hänvisas till Everitt (1977) och Baker (1981). En mera ingående redogörelse ges av Bishop, Fienberg och Holland (1975).

LLM bygger på modellanpassning. Detta innebär att man med hjälp av olika komponenter rekonstruerar frekvenserna i en multidimensionell tabell och prövar i vad mån de rekonstruerade frekvenserna avviker från dem i den observerade tabellen. Om vi gör en samtidig indelning av en grupp med hänsyn till tre olika variabler t.ex. socialgrupp (SOC), betyg (BET) och övergångsfrekvens till högre utbildning (ÖF) kan logaritmen av frekvenserna (F) i tabellens samtliga celler exakt rekonstrueras med hjälp av följande uttryck:

$$\ln F = GM + SOC + BET + ÖF + SOC*BET + SOC*ÖF + BET*ÖF + SOC*BET*ÖF$$

där GM är ett uttryck för gruppens totala storlek, SOC, BET och ÖF hur gruppen fördelar sig på var och en av variablerna och där SOC*BET, SOC*ÖF samt BET*ÖF anger de inbördes sambanden mellan de tre variablerna på samma sätt som vid en vanlig Chi^2-prövning. SOC*BET*ÖF, slutligen, anger interaktionen mellan samtliga tre variabler i modellen. Detta innebär att interaktionen anger om sambandet mellan socialgrupp och utbildningsval varierar med betygsnivå alternativt om sambandet mellan betygsnivå och utbildningsval varierar med den sociala bakgrunden.

Med hjälp av samtliga komponenter i uttrycket ovan kan vi exakt återskapa den faktiska fördelningen. Om vi däremot utesluter en komponent t.ex. interaktionstermen SOC*BET*ÖF och med hjälp av övriga komponenter rekonstruerar fördelningen kan denna komma att avvika från den faktiska. Ju starkare den uteslutna interaktionen är, desto större blir skillnaden mellan den rekonstruerade fördelningen och den faktiska. Måttet på denna avvikelse uttrycks som ett G^2-värde, vilket har en fördelning som approximativt överensstämmer med Chi^2. Om det erhållna värdet är signifikant föreligger det en signifikant interaktion.

För att ge de ofta tämligen svårtolkade interaktionerna en konkret innebörd kommer vi att jämföra de rekonstruerade proportionerna med de faktiska. Denna teknik har ingående beskrivits av Reuterberg (1984).

Att jämföra proportionsdifferenser har sina speciella problem (Anderson 1975; Noonan & Elgqvist-Saltzman 1982; Reuterberg 1985). Detta hänger samman med att det inte råder ett linjärt samband mellan en beroende variabel, vilken uttrycks som en proportion och en oberoende variabel. I stället beskrivs sambandet som en S-formad kurva som framgår av figur 5.3.

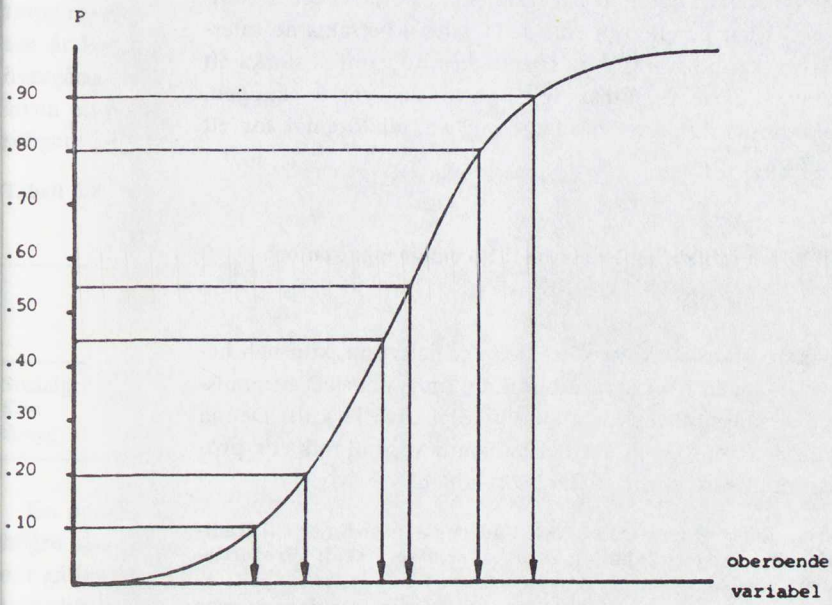

Figur 5.3 Sambandet mellan en oberoende och en beroende variabel, vilken uttrycks i proportioner.

Som figur 5.3 visar krävs det en större förändring i den oberoende variabeln för att förändra en låg respektive hög proportion jämfört med att förändra en proportion som är omkring 0.50. Följaktligen är en proportionsdifferens på 0.10 enheter uttryck för en större effekt av den oberoende variabeln ju närmare skalans ytterkanter differensen ligger.

Genom att transformera frekvenserna till naturliga logaritmer förvandlas den S-formade kurvan till en rät linje och de transformerade differenserna blir därigenom jämförbara som effektmått oavsett var differenserna befinner sig på skalan.

LLM kommer här inte att användas enbart i de analyser som genomförs inom respektive årskull, utan även då vi gör jämförelser års-

kullarna emellan. I det sammanhanget utgör urvalstekniken för den yngsta gruppen ett problem. Som vi tidigare redogjort för varierar ju urvalskvoten mellan olika gymnasielinjer, vilket gör att vi måst tillämpa ett vägningsförfarande för att få data som är representativa för hela årskullen. Eftersom G^2-värdena påverkas av totalgruppens storlek har vi i dessa analyser ändrat vikterna så, att vi bibehåller det totala stickprovets storlek. Detta innebär dock inte någon försämring av representativiteten. Däremot påverkar urvalsförfarandet signifikansgränserna. Vi har emellertid trots detta valt att betrakta de interaktioner, vars styrka motsvarar 5 % signifikansnivå, som så starka att de är motiverar en närmare granskning även för den yngsta gruppen. Svagare interaktioner kommer däremot inte att bli föremål för ett närmare studium.

Övergång till högre utbildning i relation till socialgrupp, kön och betyg

Innan vi närmare granskar vilken betydelse socialgrupp, kön och betyg haft för övergången till högre utbildning, finns det skäl att granska hur hög övergångsfrekvensen är inom respektive årskull. Denna totala övergångsfrekvens får ju betydelse för hur vi skall tolka de proportionsdifferenser, som anger graden av samband.

Tabell 5.1 Övergångsfrekvens från 3- och 4-åriga gymnasielinjer till traditionell högskoleutbildning inom respektive årskull. Proportioner.

Årskull	1948	1953	1963
Övergångsfrekvens	0.68	0.39	0.29

Som framgår av tabell 5.1 har övergångsfrekvensen sjunkit drastiskt under den studerade perioden så, att den i den yngsta årskullen är mindre än hälften så hög som i den äldsta. Även om nedgången pågick under hela den studerade perioden var den särskilt stark i början på 70-talet, då den sjönk med närmare 30 procentenheter. Bakom denna dramatiska utveckling ligger dels en väsentligt ökad tillströmning av studerande till de teoretiska gymnasielinjerna (Svensson 1984 s. 26–27), dels ändrade urvalsregler till högre utbildning. Sökande med arbetslivserfarenheter fick möjlighet att konkurrera med de traditionella ungdomsstuderande om de tillgängliga plat-

serna, vilket kan ha minskat gymnasisternas övergångsfrekvens. Härutöver försämrades arbetsmarknaden för akademiker, vilket gjorde vissa delar av den högre utbildningen mindre åtråvärd (Nilsson 1984). Huruvida också studiemedelssystemet bidrog till en minskad rekrytering av ungdomsstuderande är en fråga som vi återkommer till.

Den varierande övergångsfrekvensen medför att de skillnader, som finns mellan undergrupper *inom* en årskull, inte blir jämförbara *mellan* årskullarna som mått på den effekt en viss variabel utövar på övergångsfrekvensen. För att kunna göra sådana jämförelser årskullarna emellan måste proportionsdifferenserna justeras på det sätt vi tidigare beskrivit.

Tabell 5.2 Sambandet mellan socialgrupp, kön respektive betyg och övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning. Proportionsdifferenser.

	Årskull		
	1948	1953	1963
Socialgrupp	0.15	0.17	0.16
Kön	0.01	0.04	-0.04
Betyg	0.12	0.20	0.31

En positiv differens betyder att övergångsfrekvensen är högst inom högre socialgrupp, bland män samt bland dem med höga betyg. När det gäller jämförelser mellan variabler inom en årskull kan proportionsdifferenserna tas som direkta mått på den effekt en viss variabel utövar på övergångsfrekvensen och vi kan därför utläsa ur tabell 5.2 att socialgrupp har en något större betydelse än betygen för övergången till högre utbildning i den äldsta årskullen. Bland dem födda 1953 är däremot förhållandet det omvända och när vi kommer till den yngsta gruppen har betygen ytterligare ökat i betydelse så att de nu blivit den klart viktigaste faktorn. Kön spelar genomgående en relativt liten roll. Vi kan dock konstatera att sambandet ändrar tecken från positivt till negativt mellan de båda yngsta kullarna, vilket innebär att övergångsfrekvensen blivit något högre för kvinnor än för män i början av 80-talet.

I tabell 5.3 har differenserna justerats för de skillnader som råder mellan årskullarna vad gäller den totala övergångsfrekvensen, varför värdena där uttrycker den totala *effekt* som socialgrupp, kön och betyg haft för övergång till högre utbildning. För att visa på de föränd-

ringarna som skett över tid har de effekter som gäller för den äldsta årskullen tagits som referenspunkter och givits värdet 0.00. Värdena för de båda andra årskullarna uttrycks som avvikelser från dessa referenspunkter.

Tabell 5.3 Förändringar i de totala effekter, som socialgrupp, kön och betyg haft för övergång till traditionell högskoleutbildning.

	Årskull		
	1948	1953	1963
Socialgrupp	0.00	0.00	0.00
Kön	0.00	0.02	-0.05
Betyg	0.00	0.05	0.20

Av tabell 5.3 framgår att effekten av social bakgrund varit densamma under hela den studerade perioden. I övrigt bekräftas här betygens ökade betydelse för övergångsfrekvensen liksom det faktum, att kön kommit att få en annorlunda effekt i den yngsta årskullen så till vida att kvinnorna påbörjat högre utbildning något oftare än män.

Ett intressant förhållande som framträder i tabell 5.3 är att betygen ökat sin betydelse särskilt mycket under den period som skiljer mellan de båda yngsta årskullarna. En viktig förklaring till detta är, att intagningen till all högre utbildning spärrades under denna tid och att urvalet bland sökande till stor del skedde på grundval av gymnasiebetyg. Vidare blev det, som tidigare nämnts, möjligt för äldre studerande att söka till högskolan på grundval av arbetslivserfarenheter. Härigenom skärptes konkurrensen till de spärrade utbildningarna, vilket i sin tur medförde att betygsurvalet bland ungdomarna blev strängare.

Så här långt har vi enbart behandlat de totala effekterna, vilka konstitueras av dels den direkta effekt som socialgrupp och kön utövar på övergångsfrekvensen, dels den indirekta effekten via betygen. Som vi tidigare diskuterat beror denna indirekta effekt dels på sambandet mellan de två bakgrundsfaktorerna och betyg, dels på betygens samband med övergången till högre utbildning. Genom att multiplicera sambanden i de två stegen med varandra får vi ett mått på bakgrundsvariabelns indirekta effekt.

Av figur 5.4 framgår de direkta effekter som socialgrupp, kön och betyg utövar på övergångsfrekvensen. Dessutom visar figuren den effekt som de två bakgrundsvariablerna har på betygen.

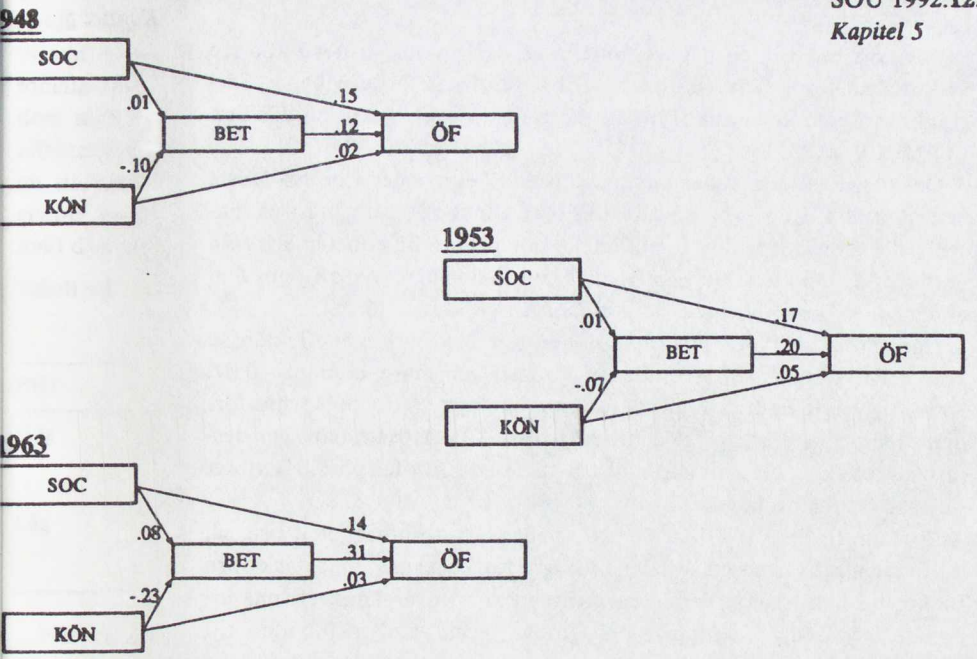

Figur 5.4 Direkta effekter av bakgrundsvariablerna på betyg och övergångsfrekvens till högre utbildning.

För de båda äldsta årskullarna är betygen i stort sett oberoende av socialgruppstillhörighet, vilket naturligtvis hänger samman med att analyserna baserats på enbart dem som gått över till gymnasium. Gruppen är således selegerad med hänsyn till betyg och särskild stark är denna selektion inom den lägre socialgruppen. Det låga sambandet mellan socialgrupp och betyg leder till att socialgruppstillhörighet inte utövar någon indirekt effekt via betygen på övergången till högre utbildning utan dess direkta effekt i figur 5.4 överensstämmer exakt med dess totala effekt, så som den framträdde i tabell 5.2.

Bland dem födda 1963 finns däremot ett visst - om än svagt - samband mellan social bakgrund och betyg såtillvida att gymnasister från hög socialgrupp har ett något bättre betyg. Detta förhållande i kombination med betygens starka inflytande på övergångsfrekvensen gör att vi här får en indirekt effekt som uppgår till 0.02 enheter. Den totala effekten av socialgruppstillhörighet på 0.16 enheter består följaktligen av en direkt effekt, oberoende av betyg, på 0.14 enheter och en indirekt effekt på 0.02 enheter, vilket innebär att de från hög soci-

algrupp oftare väljer högskolestudier också tack vare sina bättre betyg.

För kön blir bilden något annorlunda därigenom att det i alla tre årskullarna finns klara skillnader till kvinnornas fördel i betyg. Särskild markerad är denna skillnad inom den yngsta årskullen där den uppgår till -0.23.

Det negativa sambandet mellan kön och betyg leder i de två äldsta årskullarna till en svag negativ indirekt effekt på övergångsfrekvensen. Härigenom blir den totala effekten av kön 0.01 enheter lägre än den direkta effekten. Betygen reducerar således här i någon mån den effekt som könstillhörighet i sig utövar till pojkarnas fördel.

Går vi sedan till den yngsta årskullen blir den indirekta effekten av kön relativt stark till kvinnornas fördel - närmare bestämt -0.07. Samtidigt visar figur 5.4 att den direkta effekten är till pojkarnas fördel, men dess styrka är dock inte högre än 0.03. Tillsammans ger dessa båda effekter en könsskillnad till flickornas fördel på 0.04, vilket tidigare framgått i tabell 5.2.

För samtliga tre årskullar verkar således könstillhörigheten i sig så, att övergångsfrekvensen blir något högre för pojkarna, men tack vare flickornas bättre betyg reduceras skillnaderna i övergångsfrekvens inom de två äldsta årskullarna och i den yngsta vänds skillnaden till deras fördel.

De resultat vi hittills redovisat har gällt för de totala årskullarna. Genom att studera interaktionseffekter får vi veta huruvida bakgrundsfaktorernas inverkan skiljer sig åt mellan olika undergrupper inom respektive årskull. Om bakgrundsfaktorerna haft olika stark inverkan i olika undergrupper, visar det sig i signifikanta interaktionseffekter.

Tabell 5.4 Interaktionseffekter mellan socialgrupp, kön, betyg och övergång till traditionell högskoleutbildning. G^2-värden.

	Årskull		
	1948	1953	1963
SOC*KÖN*ÖF	2.18	0.22	0.72
SOC*BET*ÖF	1.16	0.47	5.89*
KÖN*BET*ÖF	4.25*	2.16	4.52*
SOC*KÖN*BET*ÖF	0.38	0.96	2.89

Anm. Kritiskt värde för G^2 = 3.84.

Enligt tabell 5.4 föreligger det tre signifikanta interaktioner, nämligen mellan socialgrupp, betyg och övergångsfrekvens bland dem föd-

da 1963 samt mellan kön, betyg och övergångsfrekvens bland dem födda 1948 respektive 1963. Innebörden av den förstnämnda interaktionen framgår av tabell 5.5, nedan. Där visar differensmåtten att de sociala skillnaderna i övergångsfrekvens är i stort sett lika höga för dem med goda betyg som för dem med sämre betyg. Dock är enligt effektmåtten skillnaden bland dem med de sämre betygen uttryck för en starkare socialgruppseffekt eftersom denna skillnad gäller för en grupp med en mer extrem total övergångsfrekvens (0.15) jämfört med den som gäller för högbetygsgruppen (0.45).

Tabell 5.5 Den sociala bakgrundens betydelse för övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning vid olika betygsnivåer. Årskull 1963.

BET	SOC	ÖF	Differens	Effekt
Hög	Hög	0.53	0.14	-0.04
	Låg	0.39		
Låg	Hög	0.22	0.13	+0.04
	Låg	0.09		

När det gäller socialgruppsskillnaderna i övergång till högre utbildning blir slutsatsen följaktligen den, att socialgrupp har lika stor betydelse för övergång till högre utbildning bland män och kvinnor. För 48-or och 53-or har socialgrupp också lika stor betydelse oavsett betygsnivå medan den sociala bakgrunden bland 63-orna däremot spelar en större roll för dem på lägre betygsnivåer än för dem med höga betyg.

Innebörden av de signifikanta interaktionerna mellan kön, betyg och övergångsfrekvens för 48-or och 63-or redovisar vi i tabellerna 5.6 och 5.7. Eftersom proportionsdifferenserna i dessa fall har olika tecken, blir effektmåtten överflödiga.

Tabell 5.6 Könstillhörighetens betydelse för övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning vid olika betygsnivåer. Årskull 1948.

BET	SOC	ÖF	Differens
Hög	Män	0.73	-0.02
	Kvinnor	0.75	
Låg	Män	0.65	+0.07
	Kvinnor	0.58	

Tabell 5.7 Könstillhörighetens betydelse för övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning vid olika betygsnivåer. Årskull 1963.

BET	SOC	ÖF	Differens
Hög	Män	0.49	
			+0.07
	Kvinnor	0.42	
Låg	Män	0.13	
			-0.01
	Kvinnor	0.14	

Av tabell 5.6 framgår att den direkta effekten av kön till männens fördel helt orsakas av dem med låga betyg. På hög betygsnivå finns däremot knappast någon skillnad. Inom den yngsta årskullen blir mönstret det motsatta (tabell 5.7). Här har männen en högre övergångsfrekvens än kvinnorna bland dem med höga betyg, medan övergångsfrekvensen är den samma för båda könen bland de som har låga betyg.

De resultat som redovisas i tabellerna 5.6 och 5.7 återspeglar hur den direkta effekten av kön varierar med betygsnivå. Som vi kunde konstatera i figur 5.4 är den direkta effekten av kön på övergångsfrekvens genomgående positiv, vilket innebär att om vi justerar för könsskillnaderna i betyg uppvisar männen den högsta övergångsfrekvensen. Enligt de analyser vi gjort av interaktionseffekterna uppkommer emellertid denna skillnad till männens fördel på olika sätt i de tre årskullarna. Bland 48-orna emanerar denna skillnad helt från den grupp som har låga betyg, bland 53-orna är den av samma natur på båda betygsnivåerna, medan könsskillnaden i den yngsta årskullen helt faller på dem med höga betyg. Den direkta effekten av kön har således med tiden successivt flyttat sig uppåt på betygsskalan.

Eftersom det inte finns någon signifikant interaktion i tabell 5.4 mellan samtliga fyra variabler blir slutsatsen den, att de här beskrivna socialgruppsinteraktionerna är likartade för män och för kvinnor. På samma sätt är de interaktioner med könsvariabeln involverad desamma oavsett social bakgrund.

Efter att ha redovisat interaktionerna inom respektive årskull återstår att signifikanspröva om dessa skiljer sig åt mellan årskullarna. Resultatet av denna prövning framgår av tabell 5.8.

Tabell 5.8 Interaktionseffekter mellan årskull, socialgrupp, kön, betyg och övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning. G^2-värden.

Interaktion	
ÅK*SOC*KÖN*ÖF	2.35
ÅK*SOC*BET*ÖF	7.40*
ÅK*KÖN*BET*ÖF	9.51*
ÅK*SOC*KÖN*BET*ÖF	4.19

Anm. Kritiskt värde för G^2 = 5.99.

De två signifikanta interaktionerna i tabell 5.8 är en återspegling av de interaktioner vi tidigare diskuterat i anslutning till tabellerna 5.5-5.7. Så är interaktionen mellan årskull, socialgrupp, betyg och övergångsfrekvens ett resultat av att interaktionen mellan de tre sistnämnda variablerna var signifikant enbart inom den yngsta årskullen. På samma sätt är interaktionen mellan årskull, kön, betyg och övergångsfrekvens en bekräftelse på att den direkta effekten av könstillhörighet på övergångsfrekvens uppstod på skilda betygsnivåer för de tre årskullarna.

Studiemedlens rekryteringseffekter

Som framgick av tabell 5.1 sjönk direktövergången från 3- och 4-åriga gymnasielinjer till traditionell högskoleutbildning från 68 % i slutet av 60-talet till 29 % i början av 80-talet. Vi skall nu närmare granska vilken roll studiemedlen spelat för denna utveckling.

Tabell 5.9 Studiemedlens generella rekryteringseffekter inom respektive årskull.

Årskull	Rekryteringseffekt
1948	0.16
1953	0.11
1963	0.17

Från slutet av 60-talet till början av 70-talet sjönk de generella rekryteringseffekterna från 16 till 11 % för att sedan åter stiga så, att de i början av 80-talet når upp till samma nivå som 15 år tidigare.

Studiemedlens minskade rekryteringseffekt mellan de två äldsta årskullarna sammanfaller således med en tämligen dramatiskt minskad direktövergång till de traditionella högskoleutbildningarna. Un-

der den därpå följande 10-årsperioden fortsatte emellertid tillströmningen av ungdomar till högre utbildning att minska trots att studiemedlens rekryteringseffekter nu steg. Frågan är då hur dessa resultat skall tolkas med avseende på kausalitet.

Vad som talar för ett visst orsakssamband är det förhållandet, att såväl studiemedlens rekryteringseffekter som övergångsfrekvensen sjunker mellan de två äldsta årskullarna och under denna tid finns det sakliga skäl för att rekryteringseffekterna minskar. Som vi redogjort för i kapitel 2 försämrades nämligen studiemedlen under denna tid så till vida att bidragsdelen sjönk samtidigt som totalbeloppet ökade, vilket medförde en snabbt stigande skuldbörda för dem som utnyttjade stödet. Även om vi således inte kan utesluta att försämringen av studiemedelssystemet varit en bidragande orsak till den sjunkande tillströmningen av ungdomar till högre utbildning under 70-talets första hälft måste emellertid också andra faktorer ha varit verksamma. Detta visas ju av det faktum, att övergångsfrekvensen sjönk betydligt mera än studiemedlens rekryteringseffekter. Under den därpå följande tioårsperioden blir detta än mer uppenbart. Då fortsätter nämligen övergångsfrekvensen att sjunka trots att studiemedlens rekryteringseffekter ökar.

Den slutsats man kan dra beträffande kausaliteten är således att förändringen av studiemedelssystemet kan vara en av flera orsaker till att tillströmningen av ungdomar till högre utbildning sjönk i början av 70-talet. Däremot torde den fortsatta minskningen av antalet högskoleungdomar, som gått direkt från gymnasieskolan till högskolan, bero på andra faktorer än studiestödet. Som exempel på sådana faktorer, som verkat vid sidan av studiestödet, har vi tidigare nämnt bl.a. försämrade utsikter på arbetsmarknaden för akademiker samt ändrade tillträdesregler till högre utbildning.

Om vi ser till enbart förändringarna i studiemedlens rekryteringseffekter, kan dessa under den inledande femårsperioden förklaras med dels försämringar i själva studiemedelssystemet dels ett kärvare "rekryteringsklimat". Svårare är då att förklara det faktum att rekryteringseffekterna ökat under slutet av 70-talet och början av 80-talet. Under denna tid ändrades studiestödet inte på ett sådant sätt, att det kan förklara de ökade rekryteringseffekterna. Inte heller torde tillträdesregler, arbetsmarknadsutsikter eller gymnasisterna blivit så annorlunda, att det kan motivera ökade rekryteringseffekter. Däremot kan en orsak vara, att på grund av en relativt stark inflation steg levnadsomkostnaderna snabbt. Samtidigt skedde en ekonomisk utjämning i samhället, vilket gjorde att de ekonomiskt mest gynnade grupperna

fick uppleva en viss standardsänkning. Eftersom en stor del av de högskolestuderande rekryterades från dessa grupper, blev allt fler av dem beroende av studiemedlen för att finansiera sina studier. Studiemedlen blir med andra ord allt viktigare som rekryteringsinstrument för dem, som tidigare skulle kunnat finansiera studierna utan statligt stöd. Om denna hypotes är riktig bör konsekvensen bli den, att studiemedlen ökar sin rekrytering främst bland studerande från högre socialgrupper, vilket får till följd att de blir allt ineffektivare vad gäller att motverka den sociala snedheten i rekrytering till högre utbildning.

Hur de faktiska förhållandena gestaltat sig i detta avseende framgår av figur 5.5.

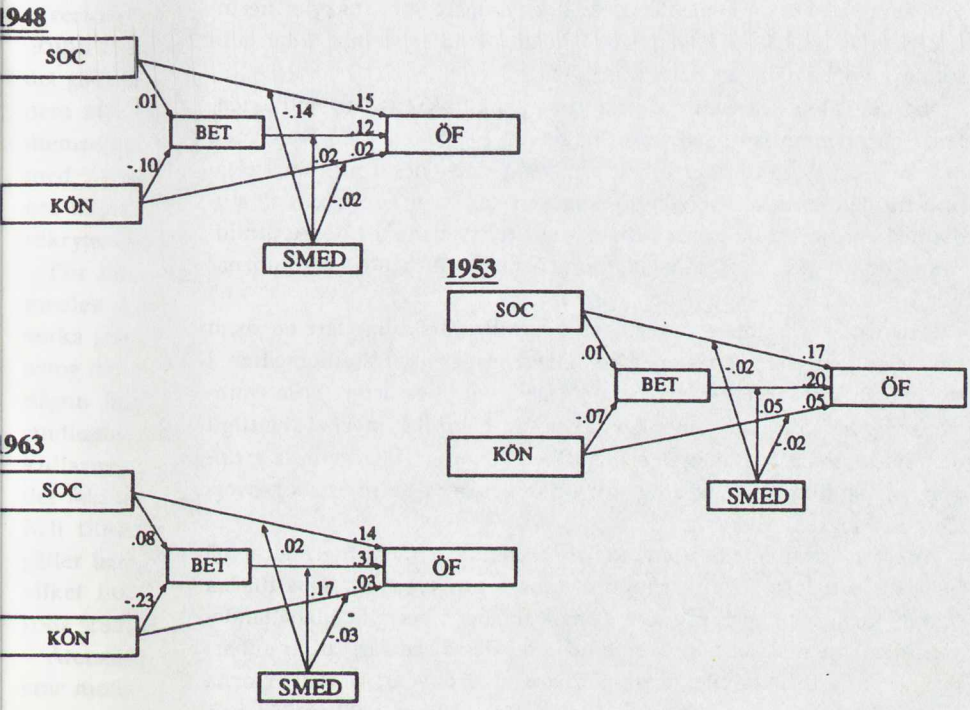

Figur 5.5 Studiemedlens inverkan på bakgrundsvariablernas direkta effekter.

I figur 5.5 har vi från figur 5.4 upprepat de direkta effekter som de övriga variablerna utövar på övergångsfrekvensen. Dessutom innehåller figur 5.5 information om hur studiemedlen påverkat dessa direkta

effekter. Ett negativt värde vid de pilar som utgår från SMED innebär att studiemedlen reducerat en viss variabels direkta effekt. På motsvarande sätt anger ett positivt värde att SMED förstärkt variabelns direkta effekt för övergången till högre utbildning.

Om vi först granskar vilken betydelse studiemedlen haft för den sociala bakgrundens påverkan på övergångsfrekvensen, finner vi att studiemedlen i hög grad motverkat denna påverkan i den äldsta årskullen. Bland 53-or har studiemedlen haft en svag effekt i samma riktning, men inom den yngsta årskullen har de snarast förstärkt den sociala bakgrundens betydelse. Effekten är visserligen mycket svag, men den är ändå värd att uppmärksamma därför att den anger att studiemedlen här haft en motsatt verkan mot vad som var avsett. Dessa resultat ger således stöd åt den hypotes vi förde fram ovan och som innebär, att studiemedlen blev allt viktigare som rekryteringsinstrument bland de grupper, som tidigare skulle kunnat finansiera studierna utan hjälp av ett statligt stöd.

När det gäller könsskillnaderna i övergångsfrekvens har studiemedlen i någon mån gynnat kvinnorna. Även här är effekten svag, men den är mycket stabil över tiden. Om man sätter dessa resultat i relation till den faktiska övergångsfrekvensen kan man konstatera att studiemedlen motverkat könsskillnaderna i rekrytering till högre utbildning i de två äldsta årskullarna, men däremot bidragit till kvinnornas högre övergångsfrekvens i den yngsta.

Den tredje variabeln, betyg, har i samtliga årskullar fått en ökad betydelse tack vare studiemedlen. Detta innebär att studiemedlen i störst utsträckning rekryterat studerande med höga betyg. Som framgår av figur 5.5 är studiemedlens inverkan härvidlag mycket måttlig i den äldsta årskullen, men den ökar över tiden och i den yngsta gruppen har studiemedlen kraftigt förstärkt betygens betydelse för övergång till högre utbildning.

Eftersom studiemedlen endast i begränsad utsträckning ändrat på betygens betydelse för övergångsfrekvensen i de två äldsta årskullarna och då såväl socialgrupps- som könsskillnader i betyg är förhållandevis ringa kan vi slå fast, att studiemedlen i dessa båda årskullar enbart förändrat de direkta effekterna på övergångsfrekvens. Bland 63-orna har vi däremot klara samband mellan socialgrupp respektive kön och betyg och dessutom har studiemedlen i hög grad förstärkt betygens inverkan på övergången till högre utbildning. Detta gör att det finns anledning att förvänta, att studiemedlen inte bara inverkat på de direkta effekterna utan även på de indirekta effekter, som socialgrupp

och kön har på övergångsfrekvensen. Det finns därför anledning att närmare studera dessa effekter för den yngsta årskullen.

Tabell 5.10 Studiemedlens inverkan på direkta och indirekta effekter av socialgrupp, kön och betyg på övergång till traditionell högskoleutbildning. Årskull 1963.

Variabel	Effekt		
	Direkt	Indirekt	Total
Socialgrupp	0.02	0.01	0.03
Kön	-0.03	-0.04	-0.07
Betyg	0.17		0.17

Av tabell 5.10 framgår att studiemedlens förstärkning av betygens inverkan får konsekvenser också för de indirekta effekter, som socialgrupp respektive kön utövar på övergången till högre utbildning. När det gäller socialgruppsskillnaderna i övergång, har studiemedlen ökat dem med tre procentenheter och för könsskillnaderna gäller att studiemedlen direkt och indirekt höjt kvinnornas övergångsfrekvens med 7 procentenheter mer än männens. Detta innebär att kvinnornas högre faktiska övergångsfrekvens helt kan tillskrivas de selektiva rekryteringseffekter som studiemedlen haft.

För hela den studerade tidsperioden gäller följaktligen, att studiemedlen inledningsvis var ett relativt effektivt instrument för att motverka sociala skillnader i övergång till högre utbildning. Emellertid avtog denna effekt snabbt och i början av 80-talet bidrog de i stället i någon mån till den sociala selektionen. För könsskillnaderna hade studiemedlen små men utjämnande effekter inom de två äldsta årskullarna, men för den yngsta gruppen har deras betydelse ökats och det faktum att kvinnorna här uppvisar högst övergångsfrekvens kan helt tillskrivas studiemedlens rekryteringseffekter. När det slutligen gäller betyg har studiemedlen i allt högre grad stärkt deras betydelse, vilket innebär att de alltmer kommit att rekrytera studerande med goda studieförutsättningar.

Återstår så att granska hur studiemedlens rekryteringseffekter varierar mellan de olika undergrupper, som erhålls då vi gör en samtidig kategorisering av årskullarna efter samtliga bakgrundsvariabler.

Tabell 5.11 Interaktionseffekter mellan socialgrupp, kön, betyg och studiemedlens rekryteringseffekter. G^2-värden.

Interaktion	Årskull		
	1948	1953	1963
SOC*KÖN*SMED	1.89	0.15	0.59
SOC*BET*SMED	0.04	0.57	25.17*
KÖN*BET*SMED	1.98	2.61	0.08
SOC*KÖN*BET*SMED	0.43	0.31	0.04

Anm. Kritiskt värde för G^2 = 3.84.

Eftersom alla de interaktionseffekter, som inkluderar kön, är mycket svaga kan vi dra den slutsatsen, att vad vi sagt om studiemedlens betydelse för könsskillnaderna i övergångsfrekvens gäller även inom respektive socialgrupp samt för gymnasister på hög respektive låg betygsnivå. Som framgår av den icke signifikanta interaktionen med alla fyra variablerna inblandade gäller detta också för de fyra undergrupper som blir resultatet av en samtidig indelning efter socialgrupp och betyg.

Däremot har studiemedlen haft olika betydelse för socialgruppsskillnaderna bland de 63-or som har höga betyg jämfört med dem med låga. I tabell 5.12 granskar vi närmare innebörden av denna interaktion.

Tabell 5.12 Studiemedlens betydelse för de sociala skillnaderna i övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning vid olika betygsnivåer. Årskull 1963.

BET	SOC	SMED	Differens
Hög	Hög	0.23	-0.05
	Låg	0.28	
Låg	Hög	0.14	+0.08
	Låg	0.06	

Den interaktion, som beskrivs i tabell 5.12, motsvarar den interaktion som förelåg mellan socialgrupp, betyg och övergångsfrekvens bland 63-orna och som vi redovisat i tabell 5.5 i föregående avsnitt. Där kunde vi konstatera att den sociala bakgrunden var av mindre betydelse för övergången till högre utbildning bland dem som hade höga betyg än bland dem med låga. Av tabell 5.12 framgår nu att studiemedlen spelat en väsentlig roll i detta sammanhang. De har näm-

ligen genom sina rekryteringseffekter reducerat socialgruppsskillnaderna just bland dem med höga betyg. Bland dem med låga betyg är förhållandet det motsatta.

Vi kan också se i tabell 5.12 att utjämningen på hög betygsnivå är svagare än den förstärkning av socialgruppsskillnaderna, som studiemedlen åstadkommer på låg betygsnivå. Detta är anledningen till att studiemedlen totalt sett får en förstärkande effekt på socialgruppsskillnaderna bland 63-orna.

Med tanke på att vi har en stark interaktionseffekt mellan socialgrupp, betyg och studiemedlens rekryteringseffekter inom enbart en årskull är det naturligt, att vi i tabell 5.13 också får en signifikant interaktion, när vi förutom dessa variabler också inkluderar årskull. De övriga interaktionerna med årskull i tabell 5.13 är genomgående svaga, vilket är naturligt med tanke på att det inte fanns några andra signifikanta interaktioner inom respektive årskull.

Tabell 5.13 Interaktioner mellan årskull, socialgrupp, kön, betyg och studiemedlens rekryteringseffekter. G^2-värden.

Interaktion	
ÅK*SOC*KÖN*SMED	2.75
ÅK*SOC*BET*SMED	13.76*
ÅK*KÖN*BET*SMED	1.81
ÅK*SOC*KÖN*BET*SMED	0.52

Anm. Kritiskt värde för G^2 = 5.99.

Eftersom vi redan analyserat den interaktion mellan socialgrupp, betyg och studiemedlens rekryteringseffekter, som ger upphov till den signifikanta interaktionen i tabell 5.13, kan det synas onödigt att gå vidare och analysera samma interaktion också för de båda övriga årskullarna. Vi har ändå valt att göra detta eftersom det ger en god sammanfattning av hur studiemedlens rekryteringseffekter påverkar socialgruppsskillnaderna i övergångsfrekvens vid olika tidpunkter för studerande på skilda betygsnivåer.

Tabell 5.14 Studiemedlens betydelse för de sociala skillnaderna i övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning bland studerande på *hög betygsnivå* inom respektive årskull.

Årskull	SOC	SMED	Differens	Effekt
1948	Hög	0.08	-0.15	-0.08
	Låg	0.23		
1953	Hög	0.11	-0.03	+0.03[1)]
	Låg	0.14		
1963	Hög	0.23	-0.05	+0.02[1)]
	Låg	0.28		

1) Eftersom differensen är negativ innebär ett positivt värde att effekten är svag.

Tabell 5.15 Studiemedlens betydelse för de sociala skillnaderna i övergångsfrekvens till traditionell högskoleutbildning bland studerande på *låg betygsnivå* inom respektive årskull.

Årskull	SOC	SMED	Differens	Effekt
1948	Hög	0.08	-0.12	-0.09
	Låg	0.20		
1953	Hög	0.08	0.00	+0.02
	Låg	0.08		
1963	Hög	0.14	+0.08	+0.09
	Låg	0.06		

Av tabell 5.14 framgår att bland de studerande på hög betygsnivå hade studiemedlen en stark socialt utjämnande effekt i slutet av 60-talet, men effekten avtog snabbt och under 70-talet och början av 80-talet har studiemedlen endast i måttlig grad motverkat den sociala selektionen till högre utbildning. Går vi sedan till tabell 5.15 kan vi där se, att studiemedlen från början hade en utjämnande effekt också bland dem på låg betygsnivå. För denna grupp har sedan utvecklingen varit mer dramatisk. Studiemedlen har med tiden inte bara förlorat denna effekt, utan de har t.o.m. kommit att bidraga till de sociala skillnaderna i rekrytering till högre utbildning.

Diskussion

De resultat, som vi presenterat i detta kapitel, gäller övergången från de 3- och 4-åriga gymnasielinjerna till högre utbildning. Som vi diskuterat i kapitel 3, innebär detta att vi här tillämpat det strängare kriteriet för bedömning av studiemedlens rekryteringseffekter. Därigenom blir ju de generella rekryteringseffekterna betydligt svagare jämfört med om vi begränsat studien till att gälla enbart dem som kommit till högskolan. För de selektiva rekryteringseffekterna är det emellertid inte bara en fråga om styrka, utan i detta fall kan bilden bli väsentligt annorlunda om man i stället tillämpar det mildare kriteriet. I det sjunde kapitlet kommer vi att göra bilden av studiemedlens selektiva rekryteringseffekter mera fullständig genom att utgå från detta mildare kriterium.

Från slutet av 60-talet till början av 80-talet sjönk direktövergången till högre utbildning bland dem som genomgått en teoretisk gymnasieutbildning från närmare 70 % till 30. Under den mest markanta nedgångsfasen dvs. åren omkring 1970 minskade också studiemedlens generella rekryteringseffekter om än inte på långt när lika dramatiskt. Under den därpå följande tioårsperioden steg på nytt dessa effekter till samma nivå som de hade i slutet av 60-talet trots att övergångsfrekvensen fortsatte att sjunka.

Resultaten tyder således på att studiemedelssystemet enbart är en bland många faktorer som påverkar ungdomarnas benägenhet att direkt fortsätta till högskolan. Förmodligen har sådana faktorer som framtidsutsikter på arbetsmarknaden, tillträdesregler och liknande en klart större betydelse för tillströmningen än vad studiemedlen har. Detta får emellertid inte tolkas så att studiemedlen är oväsentliga i sammanhanget. Det är ändå mellan 11 och 17 % av gymnasisterna, som enligt sina egna utsagor inte hade haft möjlighet att gå över till akademiska studier utan tillgång till det ekonomiska stödet. Sett i relation till de *högskolestuderande* motsvarar de "studiemedelsrekryterade" var fjärde studerande i slutet av 60-talet och mer än varannan 15 år senare.

Studiemedlen har inte bara bidragit till att rekrytera studerande till högskolan. De har också påverkat studerandegruppens sammansättning vad gäller social härkomst, kön och begåvning. När det gäller den sociala härkomsten har resultaten visat, att övergångsfrekvensen från hög socialgrupp under hela den studerade perioden varit ca 15 procentenheter högre än den från låg. Emellertid skulle denna skillnad varit betydligt större i slutet av 60-talet om studiemedlen inte

hade funnits att tillgå. Vid denna tid hade nämligen studiemedlen en betydande social utjämningseffekt - en effekt som dock i det närmaste upphört fem år senare och efter ytterligare tio år tenderade studiemedlen att verka i motsatt riktning.

Att studiemedlen kommit att få denna oförutsedda effekt inom den yngsta årskullen hänger samman med ett tämligen komplicerat samspel mellan social bakgrund, studiemedlens rekryteringseffekter och betyg. Resultaten har nämligen visat att den förstärkning av socialgruppsskillnaderna som studiemedlen orsakat uppkommer uteslutande bland dem som har förhållandevis låga betyg. Inom den bättre betygshälften har studiemedlen däremot haft en viss socialt utjämnande effekt, men eftersom denna är svagare än förstärkningseffekten bland lågbetygarna bidrar studiemedlen totalt sett till ökade socialgruppsskillnader i övergångsfrekvens.

Till en del kan studiemedlens sociala selektionseffekt bland 63-orna också förklaras av det faktum att de i hög grad stärkt sambandet mellan betyg och övergångsfrekvens. Studiemedlen har med andra ord rekryterat en större andel studerande med höga betyg än sådana med låga. Detta gäller visserligen för samtliga årskullar men är särskilt markerat bland 63-orna. Eftersom högbetygarna här i större utsträckning tillhör hög socialgrupp kommer studiemedlen också att förstärka den indirekta effekt, som socialgrupp utövar på övergångsfrekvensen via betygen.

I figur 5.6 ger vi en sammanfattande beskrivning av hur det tämligen komplicerade samspelet mellan socialgrupp, betyg och studiemedlens rekryteringseffekter förändrats under den tid som undersökningen omspänner.

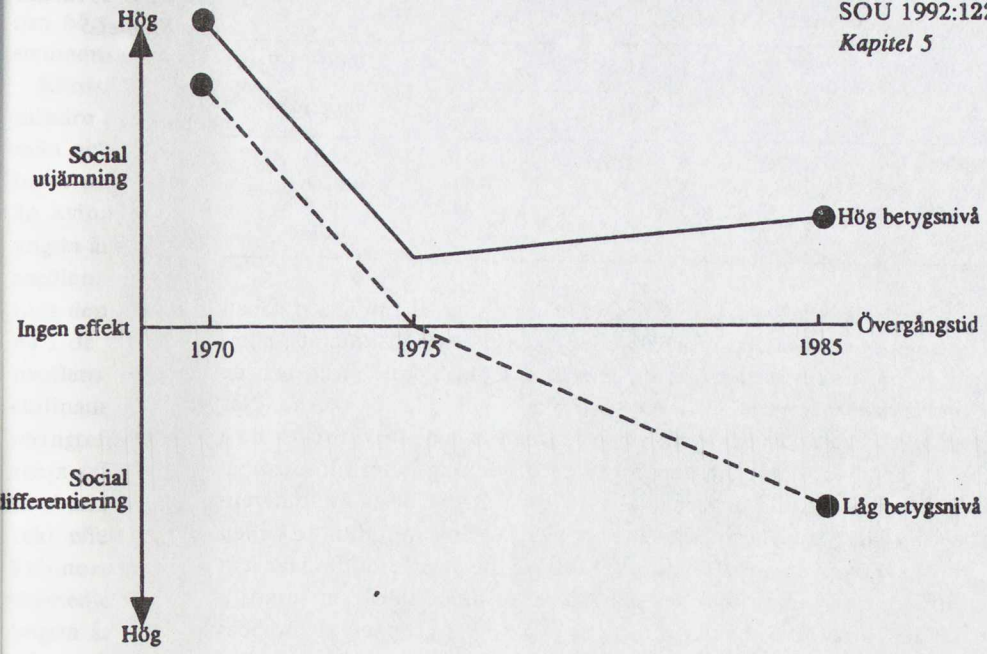

Figur 5.6 Studiemedlens inverkan på socialgruppsdifferenserna i övergångsfrekvens bland studerande på hög respektive låg betygsnivå.

Som figuren visar har studiemedlen hela tiden, om än i minskad utsträckning, reducerat de sociala skillnaderna i rekrytering till högre utbildning bland dem med goda betyg. Bland dem med svaga betyg hade studiemedlen en sådan effekt enbart i slutet av 60-talet. Fem år senare påverkades den sociala selektionen inte alls för att i mitten av 80-talet förstärkas av studiemedlen. För att närmare konkretisera denna utveckling granskar vi de faktiska proportioner som anger studiemedlens rekryteringseffekter inom den äldsta respektive den yngsta kohorten.

Tabell 5.16 Studiemedlens rekryteringseffekter i relation till socialgrupp och betyg. Årskullarna 1948 och 1963.

SOC	BET	ÅRSKULL		DIFFERENS
		1948	1963	1963-1948
HÖG	HÖG	0.08	0.23	0.15
	LÅG	0.08	0.14	0.06
LÅG	HÖG	0.23	0.28	0.05
	LÅG	0.20	0.06	-0.14

För att förklara de utvecklingstendenser som framträder i tabell 5.16 måste vi beakta två förhållanden, som tidigare diskuterats, nämligen studiemedlens försämring med starkt ökad skuldbörda och de försämrade utsikterna på arbetsmarknaden för akademikerna. När det gäller framtidsutsikterna på arbetsmarknaden, försämrades de i första hand för dem som genomgått en utbildning inom filosofisk fakultet och de utbildningarna valdes i störst utsträckning av studerande från lägre socialgrupp (Svensson 1981). När den äldsta årskullen stod i begrepp att starta högre utbildning hade dessa utbildningar fritt tillträde, men senare infördes spärr även för de utbildningar som tillhör denna fakultet. Därigenom kom den yngsta gruppen att drabbas av spärrarna även om dessa var tämligen liberala.

Mot denna bakgrund är det knappast förvånande att studiemedlens rekryteringseffekter sjunker bland dem som tillhör låg socialgrupp och dessutom har låga betyg samt att rekryteringseffekterna inom hög socialgrupp ökar mindre bland lågbetygarna än bland dem med höga betyg.

Trots försämringen av studiemedlen och trots att "rekryteringsklimatet" blivit kärvare på grund av arbetsmarknadsutsikter och skärpta tillträdesregler, har ändå rekryteringseffekterna ökat i tre av de fyra grupperna i tabell 5.16 och ökningen är mest markerad bland dem som kommer från hög socialgrupp. Till stor del torde dessa förhållanden hänga samman med den ekonomiska utvecklingen i Sverige under 70-talet. Här liksom i de flesta andra industrialiserade länder skedde då en nedgång i ekonomin med stark inflation. Härigenom medförde högre studier en större ekonomisk uppoffring för såväl den studerande som för hans/hennes familj och studiemedlen blev allt viktigare för dem som gick över till sådana studier. Som nämnts ovan har ju andelen *högskolestuderande*, som uppgett att studiemedlen varit viktiga för möjligheterna att bedriva studier fördubblats under den studerade perioden. Utvecklingen har således inneburit att samti-

digt som studiemedlen fått en ökad betydelse för dem som finns *inom den högre utbildningen* har deras betydelse som socialt utjämningsinstrument *vid övergången till högre utbildning* minskat.

Könsskillnaderna i övergångsfrekvens är genomgående betydligt mindre än de mellan socialgrupper. Ändå visar skillnaderna mellan män och kvinnor på en intressant utveckling. I de två äldsta årskullarna påbörjar männen högre utbildning i något större utsträckning än kvinnorna, medan förhållandet är det motsatta bland dem i den yngsta årskullen. Till viss del kan denna förändring tillskrivas studiemedlen. De har haft störst rekryteringseffekter bland kvinnor under hela den studerade perioden och därigenom minskat könsskillnaderna i de två äldsta årskullarna, men i den yngsta gruppen är studiemedlens selektiva rekryteringseffekter så starka att de vänder könsskillnaderna i övergångsfrekvens till kvinnornas fördel. Denna rekryteringseffekt uppnås på två vägar, dels genom att de reducerar den direkta effekten av kön på övergångsfrekvens, dels genom att stärka sambandet mellan betyg och övergångsfrekvens så, att vi får en indirekt effekt av kön på övergångsfrekvens via betygen, vilken är till kvinnornas fördel eftersom de har högre betyg än männen. Om studiemedlen inte hade haft denna selektiva rekryteringseffekt i den yngsta årskullen skulle männen ha gått över till högre utbildning i något större utsträckning än kvinnorna.

Resultaten visar således på att studiemedlens rekryteringseffekter förändrats avsevärt från slutet av 60-talet fram till mitten av 80-talet trots att det inte skett någon genomgripande förändring i studiestödssystemet. En sådan förändring gjordes dock som vi redovisat i kapitel 2 den 1 januari 1989. Vilka betydelse detta haft för studiemedlens rekryteringseffekter kommer vi att granska i kapitel 7.

6 Synpunkter på studiemedlen bland dem som ej påbörjat högre studier

I föregående kapitel redogjorde vi för i vilken utsträckning som studiemedlen under 70- och 80-talet befrämjat tillströmningen till högre utbildning. I detta kapitel skall vi granska studiemedlen ur en annan synvinkel, nämligen i vad mån de kan ha verkat hämmande på rekryteringen. Vi skall med andra ord undersöka om studiemedlens utformning "skrämt bort" vissa kategorier.

För att behandla denna frågeställning utsändes en ny enkät våren 1986 till de cirka 10 000 individer som ingick i det yngsta stickprovet i den nyss redovisade undersökningen, dvs. de som är födda 1963. En av frågorna i enkäten löd:

Har du börjat eller tänker du börja någon utbildning i högskolan?

Av samtliga i årskullen var det 70 % som *inte* börjat eller som *inte hade några planer* på att börja. Andelen varierade självfallet mellan olika kategorier. Den var lägst bland dem som genomgått 3- eller 4-årig gymnasielinje och högst bland dem som inte påbörjat eller fullföljt någon typ av gymnasial utbildning. Genomgående finns det dock betydande skillnader mellan socialgrupperna (tabell 6.1), medan könsdifferenserna däremot är blygsamma (tabell 6.2).

Tabell 6.1 Andel individer som ej påbörjat och som ej heller planerade att påbörja högskolestudier i relation till socialgrupp och gymnasieutbildning. I procent av samtliga födda 1963.

Soc.gr.	Individer med gymn.utb.			Individer utan gymn.utb.	Totalt
	3+4 år	2 år teor.	2 år yrk.		
I	27	50	71	68	43
II	46	59	78	81	67
III	49	72	85	91	80
Samtliga	**39**	**64**	**80**	**87**	**70**

Tabell 6.2 Andel individer som ej påbörjat och som ej heller planerade att påbörja högskolestudier i relation till kön och gymnasieutbildning. I procent av samtliga födda 1963.

Soc.gr.	Individer med gymn.utb.			Individer utan gymn.utb.	Totalt
	3+4 år	2 år teor.	2 år yrk.		
Män	41	63	82	88	73
Kvinnor	36	64	77	86	67
Samtliga	**39**	**64**	**80**	**87**	**70**

Till dem, som varken påbörjat högskoleutbildning eller hyste några planer på en sådan ställdes följdfrågan:

Varför har du för närvarande inga planer på en högskoleutbildning? Tag ställning och markera för varje alternativ om det stämmer eller inte stämmer för Dig.

	stämmer	*stämmer inte*
Mina kunskaper/betyg är för dåliga	( )	( )
Jag skulle inte kunna försörja mig på de studiemedel som utbetalas	( )	( )
Det är för långt till närmaste högskola	( )	( )
Min familjesituation gör det omöjligt för mig att studera	( )	( )
Jag vill inte dra på mig de studieskulder som blir följden av en högskoleutbildning	( )	( )
Högskoleutbildningen förbättrar inte mina möjligheter på arbetsmarknaden	( )	( )
Jag är inte intresserad av att studera	( )	( )
Annat skäl	( )	( )

Ange vad: _____

Som framgår av frågan hade de svarande att ta ställning till vilket eller vilka skäl de haft för att ej börja. Denna formulering innebär att man får veta hur ofta vart och ett av de upptagna skälen varit en bidragande orsak. Däremot får man inte svar på frågan om vilket skäl som varit av störst betydelse i det enskilda fallet. Ej heller ger frågan en uttömmande redovisning av alla de skäl som kan finnas. Med tanke på att relativt få individer markerat restalternativet "annat skäl" torde dock inget enskilt högfrekvent hinder ha förbisetts.

Vid besvarandet av frågan kunde ett eller flera skäl anges. I genomsnitt angav man något mera än två skäl, vilket antyder att det ofta är

en kombination av olika hinder som får individen att avstå från högre utbildning.

I den följande resultatredovisningen kommer vi att begränsa oss till dem som fullföljt en gymnasielinje, eftersom flertalet av de övriga helt saknar behörighet för att direkt påbörja en utbildning vid högskolan. Även bland individer med fullföljd gymnasielinje varierar emellertid behörigheten. De som gått en 3- eller 4-årig linje har den bredaste, medan de med en 2-årig yrkesförberedande linje har en mycket snäv behörighet. Detta är något som måste beaktas, då man granskar svaren på den aktuella frågan.

Tabell 6.3 Olika studiehinders betydelse bland dem som ej påbörjat och heller ej planerat att påbörja en högskoleutbildning. Materialet uppdelat efter genomgången gymnasieutbildning.

Hinder	Andel			Rangordning		
	3+4	2T	2Y	3+4	2T	2Y
Mina kunskaper/betyg är för dåliga	26	27	31	4	4	4
Jag skulle inte kunna försörja mig på de studiemedel som utbetalas	43	60	61	2	1	2
Det är för långt till närmaste högskola	8	10	15	7	8	7
Min familjesituation gör det omöjligt för mig att studera	7	15	19	8	7	6
Jag vill inte dra på mig de studieskulder som blir följden av en högskoleutbildning	56	59	66	1	2	1
Högskoleutbildningen förbättrar inte mina möjligheter på arbetsmarknaden	24	24	28	5	5	5
Jag är inte intresserad av att studera	36	42	49	3	3	3
Annat skäl	23	15	11	6	6	8

Av tabell 6.3 framgår hur de, som genomgått olika linjer i gymnasieskolan och som ej tänker fortsätta till högskolan, besvarat frågan. I tabellen redovisas dels hur stor andel av de tillfrågade som angett ett visst hinder, dels rangordningen mellan de olika hindren. Som framgår har man i samtliga fall satt de två ekonomiska hindren främst.

Det är dock en större andel bland eleverna från de 2-åriga linjerna som anger, att de inte skulle kunna försörja sig på studiemedel. En del av förklaringen härtill kan vara att en större andel av dessa elever har längre avstånd till närmaste högskola samt att de har en besvärligare familjesituation - två omständigheter som otvivelaktigt gör det dyrare att bedriva studier. Man kan även notera att det är flest bland dem med en 2-årig yrkesförberedande gymnasieutbildning, vilka inte är intresserade av högskolestudier, något som förefaller rimligt eftersom graden av studieintresse är avgörande redan vid valet av gymnasielinje.

Mellan män och kvinnor finns det inga större skillnader i bedömning av studiehinder (Reuterberg & Svensson 1987a s. 72). Det bör emellertid påpekas, att en större andel av kvinnorna anger familjesituationen som ett hinder, vilket torde bero på att de oftare måste ägna sig åt vård av småbarn.

Tabell 6.4 Olika studiehinders betydelse bland dem som ej påbörjat och heller ej planerat att påbörja en högskoleutbildning. Materialet uppdelat efter socialgruppstillhörighet.

Hinder	Andel			Rangordning		
	I	II	III	I	II	III
Mina kunskaper/betyg är för dåliga	28	25	31	4	5	4
Jag skulle inte kunna försörja mig på de studiemedel som utbetalas	51	59	58	2	2	2
Det är för långt till närmaste högskola	7	12	13	8	8	7
Min familjesituation gör det omöjligt för mig att studera	10	14	18	7	7	6
Jag vill inte dra på mig de studieskulder som blir följden av en högskoleutbildning	54	61	65	1	1	1
Högskoleutbildningen förbättrar inte mina möjligheter på arbetsmarknaden	22	27	27	6	4	5
Jag är inte intresserad av att studera	34	39	50	3	3	3
Annat skäl	23	16	12	5	6	8

Om vi övergår till att granska skillnaderna mellan ungdomar med olika social bakgrund, finner vi även i detta fall stora likheter beträffande rangordningen av hindren (tabell 6.4). Vad gäller det oftast nämnda hindret - studieskulderna - är det dock något fler som markerat detta bland dem som kommer från grupp II och III. Liksom tidigare kan man således konstatera att rädslan för studieskulder är mest utbredd bland dem från lägre socialgrupper (Svenningsson 1971 s. 208; Bengtsson 1972 s. 62; Svensson 1985 s. 27). Det är också bland ungdomarna härifrån som man oftare finner åsikten, att man ej skulle kunna försörja sig på studiemedel. Förklaringarna härtill torde delvis vara de samma som när vi berörde skillnaderna mellan ungdomar med olika gymnasieutbildning - det är fler från grupp II och III som har längre avstånd till högskolan, liksom det är fler med en familjesituation, som gör det svårt att bedriva studier. Slutligen kan vi konstatera att det är flest från grupp III som säger sig inte vara intresserade av vidare studier. Ej heller detta är särskilt överraskande, med tanke på att denna grupp är kraftigt överrepresenterad på de 2-åriga yrkeslinjerna, där intresset för högre studier är ganska ljumt.

Efter att ha granskat resultaten i tabell 6.4 gör man kanske den reflektionen, att de sociala differenserna trots allt är tämligen blygsamma. Så t.ex. skiljer det endast 11 procentenheter mellan högsta och lägsta socialgrupp, vad gäller rädslan för studieskulder. Man får emellertid komma ihåg, att det är avsevärt fler från lägre socialgrupp som ej påbörjat och ej heller planerar att påbörja högre studier. Bland samtliga gymnasister uppgår nämligen denna andel till 39 % i grupp I, 62 % i grupp II och hela 74 % i grupp III.

Tabell 6.5 Olika studiehinders betydelse för övergångsfrekvensen till högskola inom olika socialgrupper. I procent av samtliga som fullföljt en gymnasieutbildning.

Hinder	Socialgrupp		
	I	II	III
Mina kunskaper/betyg är för dåliga	11	16	23
Jag skulle inte kunna försörja mig på de studiemedel som utbetalas	20	37	43
Det är för långt till närmaste högskola	3	7	10
Min familjesituation gör det omöjligt för mig att studera	4	9	13
Jag vill inte dra på mig de studieskulder som blir följden av en högskoleutbildning	21	38	48
Högskoleutbildningen förbättrar inte mina möjligheter på arbetsmarknaden	9	17	20
Jag är inte intresserad av att studera	13	24	37
Annat skäl	9	10	9

För att få en uppfattning om de olika hindrens faktiska betydelse för att minska övergångsfrekvensen inom olika socialgrupper, måste man således ta hänsyn till ovan nämnda förhållande. Detta har vi gjort i tabell 6.5, genom att multiplicera andelen som angett ett visst hinder med andelen inom vardera socialgrupp som avstår från högskolestudier. Således har procentsatserna i tabell 6.4 för grupp I multiplicerats med 0.39, för grupp II med 0.62 och för grupp III med 0.74. Härmed får vi veta *hur stor andel av det totala antalet gymnasieutbildade inom respektive grupp som uppgivit ett visst hinder* - dvs. i vilken mån vart och ett av hindren bidraget till att minska övergångsfrekvensen inom respektive socialgrupp.

Då man beaktar, att det är så många fler gymnasister från lägre socialgrupp, som ej går vidare till högskolan, framträder de sociala skillnaderna i studiehinder betydligt klarare. Vad gäller de två största hindren - de studieekonomiska - är dessa nu mer än dubbelt så vanligt förekommande i socialgrupp III som i grupp I.

Efter att ha tagit del av uppgifterna i tabell 6.5 kan man fråga sig om övergångsfrekvensen skulle ha ökat med 20 procentenheter i grupp I, med cirka 35 i grupp II och bortåt 50 procentenheter i grupp III, om de studieekonomiska hindren undanröjts. Svaret måste bli nekande. En anledning härtill är, att antalet platser i högskolan är

begränsat. En annan är att de svarande markerat i genomsnitt mer än två svarsalternativ. Detta innebär att många av dem, som angett ett studieekonomiskt hinder, också haft andra skäl till att avstå en högskoleutbildning.

Det finns emellertid en grupp som angett enbart något av de två ekonomiska hindren. Storleken på denna grupp varierar beroende på hur den definieras - den blir störst om man tar med dem som markerat ettdera av de två hindren och den blir minst om man endast inkluderar dem som markerat båda. Oberoende av hur den definieras förblir dock det sociala mönstret detsamma - de ekonomiska hindren upplevs som betydligt allvarligare bland gymnasister från lägre socialgrupper (tabell 6.6).

Tabell 6.6 Andelen som *enbart* angivit studieekonomiska hinder. I procent av samtliga som fullföljt en gymnasieutbildning.

Andel som angivit:	Socialgrupp		
	I	II	III
Jag skulle inte kunna försörja mig på de studiemedel som utbetalas	4	8	7
Jag vill inte dra på mig de studieskulder som blir följden av en högskoleutbildning	5	7	8
Ettdera av de två alternativen	6	10	10
Båda alternativen	3	6	6

De, som uppgett enbart studieekonomiska hinder, är rimligen den grupp som är mest påverkbar genom förbättringar i studiemedelssystemet. I vilken utsträckning som denna grupp har minskat - och därmed förhoppningsvis också den sociala snedrekryteringen - efter reformen 1989 är dock svårt att uttala sig om. Samtidigt som de ekonomiska villkoren förbättrats under studietiden, kommer nämligen reformen att medföra ökade studieskulder, något som vi återkommer till i de följande kapitlen.

7 De nya studiemedlens rekryteringseffekter

Som vi redogjort för i kapitel 2 infördes den 1 januari 1989 ett nytt studiemedelssystem med bl.a. ett väsentligt höjt totalbelopp och ändrade regler för återbetalning. Syftet med detta kapitel är dels att jämföra det nya systemets rekryteringseffekter med dem, som gällde vid olika tidpunkter för det äldre systemet, dels att närmare granska hur det nya studiemedelssystemet påverkat studerandegruppens sociala sammansättning.

De data, som ligger till grund för analyserna av det nya systemet, insamlades i samband med den utvärdering som gjordes våren 1991 på uppdrag av CSN (Svensson & Reuterberg 1991). Utvärderingen genomfördes som en enkätundersökning bland 6 000 studerande, vilka utgör ett slumpmässigt stickprov av alla dem, som vårterminen 1990 deltog i grundläggande högskoleutbildning och som var i åldrarna upp till 30 år. Enkätuppgifterna kompletterades i efterhand med olika typer av registeruppgifter, vilka legat till grund för bl.a. socialgruppsindelning och indelning efter utbildningens längd.

De resultat, som skall presenteras i detta kapitel, skiljer sig från dem i kapitel 5 därigenom, att de baseras på enbart den grupp som faktiskt påbörjat en högre utbildning. Som vi diskuterat i kapitel 3 medför detta, att vi kommer att få högre värden på de generella rekryteringseffekterna jämfört med när dessa beräknas på samtliga som har behörighet för en högre utbildning, dvs. alla som genomgått en 3- eller 4-årig gymnasieskola. Även de selektiva effekterna får härigenom tolkas på ett annorlunda sätt. När resultaten baseras på enbart de högskolestuderande, visar de hur studerandegruppens sammansättning påverkats av studiemedlen, men eftersom vi saknar uppgifter om alla dem som har behörighet för en sådan utbildning men avstått från att påbörja den säger de inget om hur selektionen *till* utbildningen påverkats.

I kapitel 5 studerade vi den s.k. direktövergången, vilket innebar att resultaten gällde enbart dem i åldersgrupperna upp till 21 år. Bland dem, som studerade 1990, är åldersvariationen betydligt större och sträcker sig som tidigare nämnts upp till 30 år, vilket innebär att somliga studerande tidigare kan ha deltagit i någon annan utbildning än den som de var registrerade för vårterminen 1990.

Jämförelser mellan det gamla och det nya studiemedelssystemet

I detta avsnitt skall vi jämföra studiemedlens generella och selektiva rekryteringseffekter våren 1990 med motsvarande effekter bland dem som bedrev högskolestudier under 70- och 80-talet. Vi kommer alltså att undersöka om förändringen av studiemedelssystemet fått någon betydelse för dessa effekter. Jämförelserna möjliggörs därav, att vi har tillgång till uppgifter från tre andra representativa stickprov av högskolestuderande, vilka läste omkring 1970, 1975 respektive 1985. Närmare bestämt rör det sig om urval från de tre årskullar (födda 1948, 1953 och 1963), som ligger till grund för analyserna i kapitel 5. I denna delstudie är dock inte urvalen begränsade till dem, som direkt efter gymnasieskolan gått över till högre studier, utan åldern bland undersökningsdeltagarna varierar här mellan 20 och 30 år.

När det gäller de fyra grupper, som här skall studeras, föreligger dock den skillnaden, att det i de båda äldsta stickproven ingår endast sådana som studerat vid de traditionella högskoleutbildningarna, medan de båda yngsta också inkluderar studerande vid de utbildningar som tillkom i samband med högskolereformen 1977. Som visats av Svensson & Reuterberg (1991 s. 7), medför dock denna olikhet inget större hot mot jämförbarheten.

Rekryteringseffekterna har i samtliga stickprov mätts med följande enkätfråga:

Om inte statliga studiemedel hade funnits att tillgå när Du började studera, hade Du ändå börjat?
1. Ja, säkerligen
2. Ja, troligen
3. Nej, troligen inte
4. Nej, säkerligen inte

I tabell 7.1 redovisar vi svarsfördelningen för alla fyra undersökningsgrupperna på denna fråga.

Tabell 7.1 Hade de studerande påbörjat högskoleutbildning även utan tillgång till studiemedel? Jämförelser mellan olika tidpunkter. Procent.

	1970	1975	1985	1990
Ja, säkerligen	40	36	28	22
Ja, troligen	33	35	36	30
Nej, troligen inte	20	20	23	29
Nej, säkerligen inte	6	9	13	20
Summa %	**100**	**100**	**100**	**100**

Som tabellen visar föreligger det en mycket klar trend - studiemedlen har med tiden kommit att spela en alltmer betydelsefull roll för möjligheterna att påbörja högre studier. Om man slår samman de båda nej-alternativen, får man en uppskattning av hur stor andel av de studerande som troligen inte börjat, ifall studiemedlen inte funnits tillgängliga. I de fyra materialen uppgår denna andel - de s.k. "studiemedelsrekryterade" - till 26, 29, 36 respektive 49 procent. Omkring 1970 var det således var fjärde studerande som kunde skaffa sig en högskoleutbildning tack vare det statliga studiestödet. Tjugo år senare gäller detta varannan studerande. Studiemedlens generella rekryteringseffekter har således ökat avsevärt.

Innan vi försöker komma med en förklaring till denna utveckling, skall vi granska om det finns några skillnader i utvecklingstrenden mellan manliga och kvinnliga studerande respektive mellan studerande från olika socialgrupper, dvs. om det skett några förändringar av de selektiva rekryteringseffekterna.

Tabell 7.2 Andelen män respektive kvinnor som förmodligen inte påbörjat högskolestudier om inte studiemedlen funnits. Jämförelser mellan olika tidpunkter. Procent.

	1970	1975	1985	1990
Manliga studerande	24	26	32	46
Kvinnliga studerande	29	35	39	52
Samtliga	**26**	**29**	**36**	**49**

Tabell 7.2 visar hur stor andel av de manliga respektive de kvinnliga studerande i de fyra undersökningsmaterialen som svarat att de troligen eller säkerligen inte skulle börjat studera utan tillgång till studiemedlen. I samtliga fall noteras högre värden för kvinnorna, men eftersom utvecklingen är likartad för båda könen blir differensen av samma storleksordning i de fyra materialen. Från slutet av 60-talet till början av 90-talet har alltså studiemedlen fått en allt viktigare funktion som rekryteringsinstrument för både män och kvinnor och under hela perioden är det mellan 5 och 10 procent fler bland de kvinnliga studerande, för vilka studiemedlen spelat en avgörande roll.

Tabell 7.3 Andelen studerande från olika socialgrupper som förmodligen inte påbörjat högskolestudier om inte studiemedlen funnits. Jämförelser mellan olika tidpunkter. Procent.

	1970	1975	1985	1990
Socialgrupp I	12	22	25	38
Socialgrupp II	29	28	40	47
Socialgrupp III	40	43	49	53
Samtliga	**26**	**29**	**36**	**49**

Resultaten i tabell 7.3 visar ett mycket klart mönster, så till vida att studiemedlens rekryteringseffekt ökar successivt inom strängt taget alla socialgrupper. Vidare har effekten genomgående varit störst i grupp III och minst i grupp I. Granskar man tabellen närmare, upptäcker man dock att differensen mellan grupp I och III minskat över tid och speciellt kraftig har denna reduktion varit mellan 1985 och 1990. I det förra fallet uppgick differensen till 24 procentenheter mot 15 i det senare. Det finns alltså klara tecken på att studiemedlens sociala utjämningseffekt avtagit över tid.

Efter att ha tagit del av ovanstående resultat ställer man sig följande frågor:

1. Varför har studiemedlen fått en allt viktigare funktion för möjligheterna att påbörja högre studier?
2. Varför har de under hela perioden varit av störst betydelse för kvinnliga studerande?
3. Varför har betydelsen ökat förhållandevis mest bland studerande från högre socialgrupp?

Vi tror att svaret på den första frågan sammanhänger med, att en attitydförskjutning skett under det senaste kvartsseklet bland såväl studerande som deras föräldrar. I det studiestödssystem, som existerade fram till mitten av 60-talet, var möjligheterna till ett statligt ekonomiskt stöd beroende av föräldrarnas ekonomi - om denna var god var den studerande utestängd från studiestöd. I det system som infördes 1965 upphörde denna prövningsgrund och alla som påbörjade högre studier fick studiemedel oberoende av föräldrarnas ekonomiska ställning. Sedan dess torde allt fler anammat tanken, att de studerande vid universitet och högskolor är vuxna och självständiga individer, vars ekonomi bör vara skild från föräldrarnas. En större andel har därför kommit att anse det som självklart, att det är samhället och inte i första hand föräldrarna, som skall ge de ekonomiska förutsättningarna för högre studier.

En annan anledning till att allt fler ser studiemedlen som en förutsättning för högre studier och som kan förklara den starka ökningen av rekryteringseffekterna mellan de båda yngsta årskullarna är, att studiemedelsbeloppet ökat och särskilt stor var denna ökning 1989, då det nya systemet infördes. Tidigare fanns det åtskilliga som menade att studiemedelsbeloppet var för lågt. Sålunda uppgav drygt hälften av de gymnasieutbildade, som i början av 80-talet inte fortsatt till högre studier, att det var svårt eller omöjligt att försörja sig på det studiemedelsbelopp som då utbetalades (jfr kap. 6).

Att de, som påbörjat högre studier, verkligen anser att studiemedlens tillräcklighet blivit klart bättre efter reformen 1989, råder det ingen tvekan om. Förutom rekryteringsfrågan fick undersökningsdeltagarna i de fyra stickproven också besvara en fråga om i vilken utsträckning de kunnat försörja sig på studiemedlen. Hur de, som studerat vid olika tidpunkter, svarat framgår av tabell 7.4.

Tabell 7.4 I vilken utsträckning har de studerande under olika tidsperioder kunnat finansiera sina studier med hjälp av studiemedel? I procent av samtliga som haft studiemedel.

	1970	1975	1985	1990
Full utsträckning	30	29	30	62
Stor utsträckn. (ca 75 %)	49	43	47	24
Viss utsträckn. (ca 50 %)	15	21	20	8
Ringa utsträckn. (ca 25 %)	6	7	3	7
Summa %	**100**	**100**	**100**	**100**

Mellan de tre första stickproven finns inga större skillnader. I alla tre fallen säger cirka 30 procent att de i full utsträckning och ytterligare närmare 50 procent att de i stor utsträckning kunnat finansiera sina studier med hjälp av studiemedel. Däremot skiljer sig de, som ingår i det fjärde stickprovet, starkt från de övriga. Bland dem som ingår i detta är det nämligen drygt 60 procent som uppger att de i full utsträckning kunnat finansiera sina studier med studiemedel. Vårterminen 1990 var det sålunda en dubbelt så hög andel, som klarade sitt uppehälle enbart med hjälp av studiemedel, jämfört med tidigare.

Vad gäller svaret på den andra frågan - att tillgången till studiemedel är av större vikt för kvinnliga studerande - torde svaret sammanhänga med att dessa medel är förbundna med vissa trygghetsregler, vilket ej är fallet med t.ex. banklån. Enligt de regler, som gäller för statliga studielån tagna före 1989, behöver man sålunda inte göra

några återbetalningar, om inkomsten understiger ett visst minimibelopp och enligt de nya reglerna är den årliga återbetalningen maximerad till fyra procent av inkomsten. Med tanke på att den genomsnittliga inkomsten för högskoleutbildade kvinnor ligger lägre än för män är det inte orimligt, att särskilt kvinnorna uppskattar dessa villkor och därmed i större utsträckning ser det statliga studiemedelssystemet med dess "sociala skyddsnät" som en förutsättning för akademiska studier.

Att rekryteringseffekterna slutligen har tilltagit så kraftigt i socialgrupp I kan bero på, att det skett en ekonomisk utjämning mellan socialgrupperna under de senaste decennierna. Bl.a. har socialgrupp I i ökad utsträckning kommit att omfatta personer med relativt lång utbildning men med förhållandevis måttliga inkomster. Gruppens storlek har också ökat. Omkring 1970 tillhörde cirka 15 procent av samtliga svenskar grupp I. År 1985 hade denna andel ökat till 20 procent (Reuterberg & Svensson 1987 s. 102) och troligen har den expanderat ytterligare fram till 1990.

De faktiska möjligheterna för föräldrarna i socialgrupp I att ekonomiskt stötta sina barn torde således ha minskat. Härtill kommer, som tidigare nämnts, att man alltmer börjat se den studerandes ekonomi som skild från föräldrarnas - och även om många i socialgrupp I fortfarande har en relativt god ekonomi, är det ingalunda självklart att man vill stå för barnens studiekostnader.

Vi kan således konstatera att studiemedlen fått en allt viktigare funktion som rekryteringsmedel för de högskolestuderande. Varannan uppger numera att de förmodligen inte kunnat påbörja sina studier om inte studiemedlen hade funnits att tillgå. Vi kan också konstatera, att studiemedlen fortfarande har störst betydelse för de studerande, som kommer från lägre socialgrupper, även om de sociala utjämningseffekten minskat över tid.

Rekryteringseffekter bland olika kategorier av studerande vårterminen 1990

I de fortsatta analyserna skall vi begränsa oss till dem som studerade vårterminen 1990 - den yngsta gruppen - och närmare granska om dessa slutsatser gäller också för de olika undergrupper vi får vid en samtidig indelning efter socialgrupp, kön, de studerandes ålder samt den valda utbildningens längd.

Bearbetningarna kommer att genomföras med hjälp av logitanalys - en metodik som har stora likheter med den loglineära analysen, vilken vi beskrivit i kapitel 5 (McCullagh & Nelder 1983; Norusis 1988). Sålunda bygger den på s.k. modellanpassning. Med hjälp av de oberoende variablerna i analysen och interaktionerna dem emellan prediceras den fördelning, som gäller för den beroende variabeln i de olika undergrupperna. I de analyser vi här skall genomföra utgör studiemedlens rekryteringseffekt (SMED) den beroende variabeln, medan socialgrupp (SOC), kön, ålder (ÅLD) och utbildningslängd (UTB) är oberoende variabler.

När det gäller utbildningens längd har vi gjort en dikotomisering så, att utbildningar omfattande 120 poäng eller mera betraktas som långa utbildningar, medan de som omfattar mindre än 120 poäng ses som korta. Med denna kategorisering kommer de långa utbildningarna att i stort motsvara de traditionella högskoleutbildningarna, medan de korta i stort motsvarar de utbildningar, som införlivades med högskolan i samband med reformen 1977.

Även åldersvariabeln är dikotomiserad så att studerande födda 1967 eller tidigare utgör en äldre grupp, medan övriga här kallas yngre studerande. Som vi tidigare angivit är undersökningsgruppen avgränsad till att gälla studerande i åldrarna upp till 30 år, vilket innebär att även vår "äldregrupp" är förhållandevis ung. Som jämförelse kan nämnas, att medianåldern för dem som påbörjar en viss högskoleutbildning läsåret 1989/90 var 24 år och för dem som för första gången bedriver högskolestudier var medianåldern 22 år (SCB 1992 s. 7).

Som vi redovisade i kapitel 5 kan man med loglineär analys utgå från en fullständig modell - dvs. en modell, vilken innefattar alla huvudeffekter och alla interaktioner och med vars hjälp den beroende variabelns fördelning exakt återskapas. Sedan kan modellen reduceras stegvis och man prövar i vilken utsträckning detta ger upphov till avvikelser mellan den beroende variabelns faktiska fördelning och den fördelning som prediceras av modellen. Vid logitanalyserna har vi gått den motsatta vägen. Vi startade nämligen med en s.k. basmodell, vilken antar att den beroende variabeln inte alls påverkas av de oberoende. I vårt fall innebär detta att basmodellen utgår från antagandet att studiemedlens rekryteringseffekter är lika stora i samtliga de 24 undergrupper vi får vid en samtidig indelning efter alla de oberoende variablerna (3 SOC x 2 KÖN x 2 ÅLD x 2 UTB). Om detta antagande visar sig vara felaktigt, bygger man successivt in de oberoende variablernas effekter i modellen och granskar i vad mån den

predicerade fördelningen närmar sig den observerade. Detta har gjorts i modellerna 2 till 5 i tabell 7.5. Om man får en signifikant förbättring av den predicerade fördelningen, anger detta att den oberoende variabeln har en signifikant inverkan på den beroende. I nästa steg bygger man successivt ut modellen också med interaktioner mellan de oberoende variablerna och granskar i vad mån den predicerade fördelningen närmar sig den observerade. Eftersom vi primärt är intresserade av i vilken utsträckning studiemedlen påverkat socialgruppsskillnaderna, kommer vi här att redovisa enbart de interaktioner där den sociala bakgrundsvariabeln ingår.

Som mått på modellens anpassning erhålls G^2-värden vars fördelning approximativt överensstämmer med den för Chi^2.

I tabell 7.5 nedan, anger vi de olika modeller som här prövats samt de G^2-värden och frihetsgrader (Df) som är förbundna med respektive modell. ΔG^2 anger den förbättring som skett i anpassningen jämfört med närmast föregående modell och ΔDf anger det antal frihetsgrader som är förbundna med ΔG^2.

Som framgår av tabell 7.5 anges inga ΔG^2-värden för modellerna 9, 11 och 13. Anledning härtill är, att de utgör utgångsmodeller för de därpå närmast följande modellerna, där vi prövar interaktionen mellan tre oberoende variabler. För att få ett renodlat mått på en sådan interaktion, som förutom socialgrupp innehåller två andra oberoende variabler, bör man nämligen först eliminera de interaktioner, som finns mellan socialgrupp och var och en av de övriga två. Så ser vi för modell 10 som anger interaktionen mellan socialgrupp, kön och utbildning att vi i modell 6 har med interaktionen mellan socialgrupp och kön och i modell 9 kompletteras denna modell också med interaktionen mellan socialgrupp och utbildning. Med den sistnämnda modellen som utgångspunkt kan vi sedan se i modell 10 i vilken grad interaktionen mellan alla tre variablerna förbättrar modellanpassningen.

Tabell 7.5 Studiemedlens rekryteringseffekter i relation till socialgrupp, kön, ålder samt högskoleutbildning. Resultat av logit-analyser. Studerande 1990.

Modell		Variabler	G^2	Df	ΔG^2	ΔDf
1		Basmodell	102.59	23		
2	1+	SOC	57.27	21	45.32*	2
3	2+	KÖN	54.12	20	3.15	1
4	3+	ÅLD	36.33	19	17.79*	1
5	4+	UTB	32.34	18	3.99*	1
6	5+	SOC*KÖN	28.24	16	4.10	2
7	5+	SOC*ÅLD	24.35	16	7.99*	2
8	5+	SOC*UTB	28.99	16	3.35	2
9	6+	SOC*UTB	25.46	14		
10	9+	SOC*KÖN*UTB	20.68	12	4.78	2
11	7+	SOC*UTB	22.67	14		
12	11+	SOC*ÅLD*UTB	20.15	12	2.52	2
13	6+	SOC*ÅLD	21.83	14		
14	13+	SOC*KÖN*ÅLD	19.40	12	2.43	2

*) anger att ΔG^2 är signifikant på 5 %-nivån.

Basmodellen (modell 1) prövar som tidigare nämnts hypotesen att studiemedlens rekryteringseffekter är lika starka i alla de undergrupper, som erhålls då de studerande samtidigt indelas efter de fyra oberoende variablerna. Som framgår av det höga G^2-värdet (102.59 vid Df = 23) måste denna hypotes förkastas. Studiemedlens rekryteringseffekter varierar följaktligen avsevärt undergrupperna emellan.

I modellerna 2 till 5 granskar vi om det finns några skillnader i rekryteringseffekter mellan socialgrupper, kön, åldersgrupper respektive mellan studerande på korta och studerande på långa utbildningar. Som framgår av ΔG^2 varierar rekryteringseffekterna mycket starkt med social bakgrund. Denna variation har vi tidigare beskrivit i tabell 7.3 och där framgick att rekryteringseffekterna var starkast i socialgrupp III och svagast i grupp I.

På samma sätt har vi tidigare i tabell 7.2 konstaterat en viss könsskillnad vad gäller rekryteringseffekterna så till vida att de var starkast bland kvinnorna. Av tabell 7.5 framgår att denna skillnad dock inte är signifikant för dem som studerade 1990. Detta hindrar emellertid inte att den bör tillmätas en viss betydelse. Som framgått av tabell 7.2 har ju studiemedlen ända sedan slutet av 60-talet varit av något större betydelse för kvinnor än för män även om skillnaderna vid varje enskilt tillfälle varit förhållandevis små.

Av modellerna 4 och 5 framgår att rekryteringseffekterna varierar med såväl ålder som med utbildningens längd. När det gäller den sistnämnda variabeln består skillnaden däri, att studiemedlen varit av

större betydelse för dem på korta utbildningar än för dem på långa. Inom den förstnämnda gruppen är det nämligen 48 procent som kunnat påbörja högre utbildning tack vare tillgången till studiemedel, vilket skall jämföras med 43 procent för dem på de längre utbildningarna.

Den relativt starka skillnad mellan åldersgrupperna, som kommer till uttryck i modell 4, är synnerligen intressant därför att det inte enbart handlar om en rekryteringsskillnad mellan yngre och äldre studerande, utan om en skillnad som dessutom varierar med social bakgrund, vilket framgår av modell 7.

I tabell 7.6 nedan granskar vi närmare detta samspel mellan socialgrupp, ålder och studiemedlens rekryteringseffekter.

Tabell 7.6 Studiemedlens rekryteringseffekter i relation till socialgrupp och ålder bland studerande 1990. Procent.

	Socialgrupp			Totalt
	I	II	III	
Äldre studerande	38	53	55	48
Yngre studerande	37	40	50	41

Av totalvärdena framgår att studiemedlen varit av större betydelse för möjligheterna att påbörja studier bland äldre jämfört med yngre studerande. Går vi sedan in i tabellen och granskar rekryteringseffekterna för de olika undergrupperna, får vi där förklaringen till den signifikanta interaktionen mellan socialgrupp och ålder. Som dessa värden visar har studiemedlen haft en utjämningseffekt bland såväl äldre som yngre studerande, men effekten är starkast bland de förstnämnda.

Nu kan man ställa sig frågan om de rekryteringseffekter som framträder i tabell 7.6 är i samklang med studiestödssystemets övergipande mål. Ja, i ett avseende är de det, nämligen i det att de haft en socialt utjämnande effekt såväl bland yngre som bland äldre studerande. Däremot kan man ställa sig något tvekande till det förhållandet att rekryteringseffekterna - såväl de generella som de selektiva - är starkast bland de äldre. Vad som i dag framför allt betonas är ju behovet av en ökad rekrytering av unga studerande till högskolan. För att värdera resultaten i tabell 7.6 måste man emellertid beakta hur de två åldersgrupperna definierats. Som vi tidigare redovisat är ju undersökningsgruppen sammansatt enbart av studerande i åldersgrupperna upp till 30 år, vilket innebär att vår kategori "äldre" utgörs av

studerande i åldrarna från 23 år upp till 30. Om vi beaktar att medianåldern för nybörjarna på en viss kurs var 24 år och att vår undersökningsgrupp inte består av enbart nybörjare kan inte äldregruppen betraktas som särskilt gammal i detta större perspektiv.

Går vi nu tillbaka till tabell 7.5, kan vi konstatera att ingen av de övriga modellerna ger uttryck för några signifikanta interaktioner. På grundval av detta kan vi dra följande slutsatser:

- Studiemedlens sociala utjämningseffekt är av samma storleksordning för såväl män som kvinnor (modell 6) och detta gäller dessutom när vi också tar hänsyn till den valda utbildningen (modell 10) liksom de studerandes ålder (modell 14).
- Studiemedlens sociala utjämningseffekt är av samma storleksordning på långa och på korta utbildningar (modell 8) och detta gäller för såväl yngre som äldre studerande (modell 12).

8 Sammanfattande diskussion

I detta kapitel skall vi huvudsakligen ägna oss åt att diskutera den för hela rapporten centrala frågeställningen: "I vilken utsträckning har samhällets studieekonomiska insatser mildrat den sociala snedrekryteringen till högre utbildning?" Frågan är inte helt lätt att besvara, men möjligheterna härtill är dock större i Sverige än i flertalet andra länder, eftersom man här genomfört ett flertal undersökningar på stora och riksrepresentativa grupper.

Om vi först betraktar rekryteringen till det gymnasiala stadiet, finns det indikatorer som tyder på att studiestödet (den s.k. studiehjälpen) på denna nivå haft en utjämnande inverkan. I en relativt omfattande undersökning som genomfördes 1989 till 1991 i Östersund tillfrågades såväl elever som föräldrar, vilken betydelse det ekonomiska stödet hade för valet av gymnasiestudier. Frågan ställdes både i direkt anslutning till själva valet samt två år senare då majoriteten hade en relativt lång erfarenhet av hur stödet fungerat. Vid båda tillfällena var det drygt 10 procent i den lägsta socialgruppen - i detta fall definierad som en låginkomstgrupp - som uppgav att tillgången till studiehjälpen varit av vikt för påbörjandet av gymnasiestudier. Motsvarande andel i den högsta inkomstgruppen (grupp I) uppgick endast till några få procent.

Granskar vi enbart dem, som studerade på de tre- eller fyraåriga linjerna, var det var tionde elev från den lägsta gruppen jämfört med endast var femtionde från den högsta, som påstod att de troligen skulle valt en kortare utbildning, om det inte funnits något studiestöd.

I tabell 8.1 sammanfattas några av resultaten från den av enkätundersökningarna som genomfördes, då större delen av eleverna befann sig i gymnasieskolans andra årskurs. Som framgår är samstämmigheten mellan elever och föräldrar relativt hög inom vardera gruppen, låt vara att eleverna i grupp I tillmäter studiestödet något större betydelse än föräldrarna. Nämnas kan också att resultatbilden blir densamma om undersökningsmaterialet indelas efter kön, ty skillnaderna inom respektive grupp är mycket små mellan kvinnliga och manliga elever.

Tabell 8.1 "Vilka följder hade det fått om det inte hade funnits något studiestöd?" Uppfattningar bland föräldrar och elever från hög respektive låg inkomstgrupp.

Procent som svarat att det troligen:	Föräldrar		Elever	
	Grupp I	Grupp III	Grupp I	Grupp III
- inte blivit någon gymnasieutbildning	1	13	5	16
- blivit en kortare utbildning	1	10	3	9

Vi är medvetna om att undersökningsresultaten är bundna till en viss tidsperiod och till ett visst geografiskt område och därför har begränsade generaliseringsmöjligheter. Eftersom resultatbilden är så klar - och dessutom stöds av tidigare forskning - vågar vi emellertid påstå, att utan det existerande stödet skulle den sociala snedrekryteringen till den gymnasiala utbildningen varit än kraftigare. Speciellt gäller detta för de längre teoretiska linjerna, de linjer som ger den bredaste behörigheten för vidare studier.

Vi skall övergå till att diskutera, vad samhällets studieekonomiska insatser betytt för att påverka rekryteringen till de eftergymnasiala utbildningarna. Har tillgången till studiemedel medfört, att det blivit en större andel från lägre socialgrupp bland de studerande vid universitet och högskolor? Med utgångspunkt från de data, som presenterats i denna rapport, kan denna fråga utan ringaste tvivel besvaras jakande.

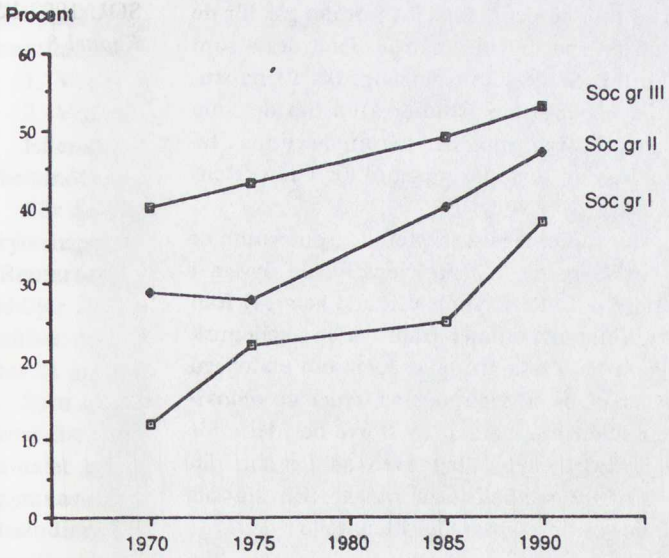

Figur 8.1 Andelen som kunnat påbörja högskolestudier mellan 1970 och 1990 tack vare studiemedlen. Jämförelser mellan studerande från olika socialgrupper.

Som framgår av figur 8.1 har andelen av s.k. studiemedelsrekryterade under de senaste decennierna varit klart högre från socialgrupp III än från socialgrupp I, medan grupp II intar en mellanställning. Av figuren framgår också att andelen som kunnat påbörja högskolestudier tack vare studiemedlen ökat successivt inom strängt taget alla grupper. Dock har ökningen varit starkare i grupp I än i grupp III. Vid början på 70-talet uppgick differensen mellan grupperna till 25 procentenheter - en differens som krympt till 15 enheter tjugo år senare. Studiemedlens sociala utjämningseffekt har således blivit förhållandevis svagare. Orsakerna härtill torde bl.a. sammanhänga med den ekonomiska utjämning som skett mellan olika samhällsgrupper. Vidare att man i allt större utsträckning börjat betrakta de studerande som ekonomiskt självständiga. Härmed torde också villigheten att ge ekonomisk hjälp avtagit även bland relativt välbärgade föräldrar i socialgrupp I, vilket i sin tur gjort de studerande från denna grupp mer beroende av det statliga studiestödet.

Trots att den sociala utjämningseffekten minskat, kan vi sålunda konstatera, att det fortfarande är en större andel av de studerande från de lägre socialgrupperna som kunnat påbörja sin högskoleutbildning tack vare studiemedlen.

En fråga som vi emellertid inte berört hittills är, hur det går för de studiemedelsrekryterade och då speciellt de många bland dessa som kommer från lägre socialgrupp. Är de lika framgångsrika i sina studier som de, vilka skulle ha påbörjat sina studier även om det inte hade funnits några studiemedel? Vissa uppgifter härom återfinns i tabell 8.2, som bygger på data från en utvärdering gjord för UHÄ (Reuterberg & Svensson 1983).

Av tabell 8.2 framgår att de studiemedelsrekryterade, som kommer från socialgrupp I, har klart lägre examensfrekvens än de övriga i denna grupp. Detta gäller däremot inte för motsvarande kategori från grupp II och III. De har fullföljt sina studier fram till en akademisk examen lika ofta som övriga inom dessa grupper. Även om en avlagd examen är ett relativt grovt mått på studieframgång, tyder de redovisade siffrorna på att studiemedlen inte bara är av större betydelse för rekryteringen inom lägre socialgrupper, utan även att de härifrån rekryterar ungdomar med bättre studieförutsättningar. En slutsats som också stöds av de resultat som presenterades i kapitel 5.

Tabell 8.2 Andelen som avlagt akademisk examen bland de studiemedelsrekryterade respektive bland de övriga. Studerande som påbörjat sina studier omkring 1970 respektive 1975.

	Soc.gr. I		Soc.gr. II+III	
	1970	1975	1970	1975
Studiemedelsrekr.	48	35	59	51
Övriga studerande	59	57	59	51
Differens	**-11**	**-22**	**0**	**0**

Så här långt framstår studiemedlens sociala utjämningseffekt i en mycket gynnsam dager, så till vida att de starkt bidragit till att öka andelen från lägre socialgrupper bland de studerande inom den eftergymnasiala utbildningen.

Innebär detta konstaterande också att studiemedlen medverkat till att utjämna de sociala skillnaderna *i övergångsfrekvens från gymnasieskolan till högskolan*? Vid en första anblick kan svaret på denna fråga synas vara självklart, men som vi visade i kapitel 3, kan rekryteringseffekter mätas på olika sätt. Antingen kan man ställa antalet studiemedelsrekryterade i relation till samtliga som påbörjat högre studier eller i relation till samtliga som har behörighet för sådana studier. I detta kapitel har vi hittills använt den förstnämnda tekniken och då framträder onekligen rekryteringseffekten mera påtagligt i lägre

grupper. I kapitel 5 däremot tillämpades den senare tekniken, varvid resultatbilden blev delvis annorlunda.

1. Varför ger de två mätmetoderna olika resultat?
2. Vilken metod leder oss till det korrekta svaret?

Eftersom dessa båda frågor måste anses ytterst väsentliga, skall vi behandla dem relativt utförligt.

För de tre äldsta kohorterna har vi möjlighet att att bestämma rekryteringseffekten enligt båda metoderna. Uppgifterna är hämtade från Reuterberg och Svensson (1987a s. 64-66). Undersökningsmaterialet skiljer sig från det som användes i kapitel 5, så till vida att det innehåller dem som påbörjat en traditionell högskoleutbildning även efter 21 års ålder.

Som framgår av tabell 8.3 sjunker studiemedlens rekryteringseffekt avsevärt när vi skiftar referensgrupp. Detta är helt naturligt eftersom antalet studiemedelsrekryterade är konstant, medan det totala antalet gymnasieelever är betydligt större än det antal som påbörjat högskolestudier. Man kan också uttrycka detta förhållande så, att när studiemedlens rekryteringseffekt studeras *bland samtliga gymnasister*, påverkas rekryteringsmåttet också av storleken på den grupp som ej påbörjat högskolestudier. När effekten studeras *bland dem som verkligen påbörjat en högskoleutbildning*, inverkar däremot inte denna grupp på rekryteringsmåttet. Detta leder till att rekryteringseffekten blir lägre då den studeras bland gymnasisterna än bland de högskolestuderande.

Tabell 8.3 Andelen studiemedelsrekryterade till traditionella högskoleutbildningar i förhållande till olika referensgrupper.

Referensgrupp	Årskull 1948		Årskull 1953		Årskull 1963	
	Gr. I	Gr. II+III	Gr. I	Gr. II+III	Gr. I	Gr. II+III
Samtliga som påbörjat trad. högskolestudier	12	34	22	36	23	39
Samtliga med 3- eller 4-årig gymnasieutbildning	8	18	11	12	12	12

Det är emellertid inte bara så att rekryteringseffekten minskar. Den minskar också snabbast i lägre socialgrupper. Detta sammanhänger med att en betydligt större andel av gymnasisterna från lägre grupper ej går vidare till universitet och högskolor. Detta åskådlig-

görs i figur 8.2, där antalet studiemedelsrekryterade från olika socialgrupper relateras till samtliga inom gruppen som:

- påbörjat högskolestudier (förhållandet mellan svarta och streckade ytor)
- fullföljt en 3- eller 4-årig gymnasielinje (förhållandet mellan svarta och streckade + vita ytor).

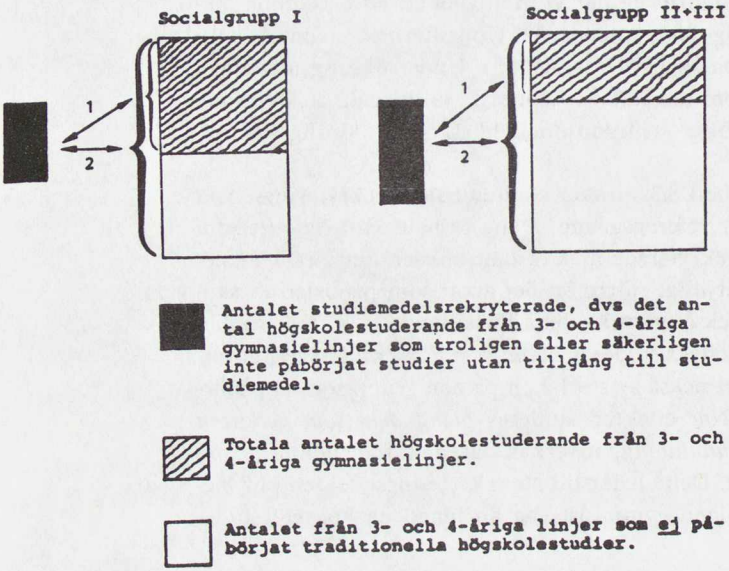

Figur 8.2 Studiemedlens rekryteringseffekt bland de högskolestuderande (1) respektive bland samtliga som fullföljt 3- eller 4-årig gymnasielinje (2). Ytornas storlek är proportionell mot respektive kategoris storlek i årskull 1963.

Med de resultat som redovisats i tabell 8.3 och figur 8.2 anser vi att den första frågan blivit besvarad. Så till den andra frågan. Svaret på denna beror på vad man vill uppnå med studiemedlen, närmare bestämt vilken ambitionsnivå man eftersträvar i frågan om social utjämning.

Är målet att göra gruppen högskolestuderande mera rättvis sammansatt i socialt hänseende, kan man använda sig av den metod som nyttjar de högskolestuderande som referensgrupp.

Har man däremot en ambitiösare målsättning, nämligen att eliminera eller reducera de sociala skillnaderna i övergångsfrekvens till högre utbildning, är den andra metoden mer korrekt.

Som framgår av tabell 8.3 är rekryteringseffekten genomgående starkare i lägre socialgrupper, då de högskolestuderande används som

referensgrupp. Däremot varierar utfallet, när gymnasisterna får bilda referensgrupp. I detta fallet framträder en starkare effekt i grupp II och III enbart bland dem som studerade i början på 1970-talet (årskull -48).

Att studiemedlen då även svarade mot den ambitiösare målsättningen och medverkade till att reducera skillnaderna i övergångsfrekvens mellan socialgrupperna, kan bero på att studiemedlen hade en utformning som speciellt attraherar ungdomar från arbetarhem - förutom en relativt stor bidragsdel också ett förmånligt återbetalningssystem. Som diskuterades i kapitel 5 torde emellertid också andra än rent studiefinansiella förhållanden bidragit till den ur utjämningssynpunkt positiva resultatbilden. En sådan omständighet kan vara det faktum att andelen från lägre socialgrupp, som genomgick 3- eller 4-åriga gymnasielinjer, ökade starkt under 70- och 80-talet. Så t.ex. var övergångsprocenten till dessa linjer bland 48-orna närmare fem gånger högre i grupp I än i grupp III. Bland 63-orna var övergången endast cirka tre gånger högre (Reuterberg & Svensson 1987a s. 36).

Antyder utvecklingen under 70- och 80-talet att samhällets studieekonomiska insatser varit mer framgångsrika på det gymnasiala stadiet än på det eftergymnasiala? En rimlig tolkning av resultaten är, att tack vare *studiehjälpen* har andelen studerande från lägre socialgrupp ökat på de 3- och 4-åriga linjerna. Däremot har inte *studiemedlen* i samma omfattning förmått den ökande andelen gymnasister från lägre samhällsklasser att fortsätta sina studier på högskolenivå.

Även om studiemedlen inte sedan början av 70-talet förmått reducera skillnaderna mellan högre och lägre socialgrupp, vad gäller övergångsfrekvens till universitet och högskola, synes de även härefter spelat en viktig roll, så till vida att de hela tiden reducerat de sociala skillnaderna mellan ungdomar med goda studieförutsättningar (figur 5.6). Ett resultat av detta har blivit att de elever som studiemedlen lyckats rekrytera från lägre socialgrupp har gjort en mer framgångsrik studiekarriär än motsvarande elever från högre socialgrupp (tabell 8.2).

Det senast gjorda konstaterandet innebär emellertid ingalunda, att man med hjälp av studiemedlen lyckats rekrytera alla studiebegåvade ungdomar från lägre socialgrupp. Således är det mindre än hälften av arbetarbarnen födda 1948, vilka i trettonårsåldern uppvisade mycket höga intelligensresultat (högsta decilvärdet), som senare påbörjat högskolestudier. Motsvarande andel bland akademikerbarn ligger kring 90 procent (Svensson 1980 s. 87). Vidare framgår det av en nu pågående undersökning, baserad på individer födda tjugo år senare, att

det fortfarande finns en stor "begåvningsreserv" i socialgrupp III (Hammarström manus).

Möjligen skulle studiemedlen åter kunna bli ett kraftfullare instrument för att påverka rekryteringen till högre studier och även bidra till att *reducera de sociala skillnaderna* i övergångsfrekvensen. För att detta skall lyckas torde dock krävas relativt stora ingrepp i det nuvarande studiemedelssystemet. En åtgärd vore att ändra återbetalningsreglerna, så att de våldsamt ökande studieskulderna minskas. Detta skulle speciellt gynna rekryteringen av gymnasister från socialgrupp III, ty som vi visade i kapitel 6 är det fler härifrån som avstår från högre studier på grund av rädslan för stora studieskulder. Än mer skulle man stärka studiemedlens sociala utjämningseffekt, om man övergick till ett mer selektivt system som i första hand gynnar studerande från de ekonomiskt svagaste samhällsklasserna. Av såväl politiska som administrativa skäl synes dock en sådan övergång vara svårgenomförbar.

Att med studiefinansiella åtgärder helt *eliminera de sociala skillnaderna* i övergångsfrekvens från gymnasial till postgymnasial utbildning torde däremot vara helt omöjligt. Härtill torde skillnaderna mellan grupperna i frågan om sådana faktorer som studieintresse, yrkesaspiration, föräldrapåverkan m.fl. vara alltför stora. Detta faktum får dock inte hindra att förbättringar görs i studiemedelssystemet och speciellt sådana förbättringar som är av värde för ungdomar från de lägre samhällsklasserna. Att få fler av dessa till högre utbildning är nämligen inte bara en fråga om individuell rättvisa, utan också av största vikt för samhällsutvecklingen och landets framtida möjligheter att hävda sig i den internationella konkurrensen - synpunkter som ofta framförts i den allmänna debatten under senare tid och som framskymtar i det citat som får avsluta denna rapport.

"Vi har som dominerande problem att skapa hög kvalitet och att samtidigt öka antalet utbildade på alla nivåer i den akademiska utbildningen. För att åstadkomma detta måste vi i princip öppna den akademiska utbildningen för alla, som har de begåvningsmässiga förutsättningarna för att kunna klara utbildningen, och även tillse att de får de finansiella förutsättningarna härför." (af Trolle 1990 s. 6).

Referenser

Anderson, C.A. (1975). Expanding educational opportunities: conceptualization and measurements. *Higher Education 4*, 393-408.

Baker, F.B. (1981). Log-linear models: a didactic. *Journal of Educational Statistics 6*, 75-102.

Bengtsson, J. (1972). *Utbildningsval, utbildningsforskning och utbildningsplanering*. Lund: Studentlitteratur.

Bishop, Y.M.M., Fienberg, S.E. & Holland, P.W. (1975). *Discrete Multivariate Analysis. Theory and Practice*. Cambridge, MA: Institute of Thechnology Press.

CSN (1979). Studiestödsstatistik 1965/66-1977/78. Sundsvall: *Rapporter, Nr 3*.

CSN (1983). Studiestödsstatistik 1978/79-1982/83. Sundsvall: *Rapporter, Nr 3*.

CSN (1984). *Anlagsframställning 1985/86*. Sundsvall.

CSN (1989). *Anslagsframställning 1990/91*. Sundsvall.

CSN (1991a). Från studiehjälp till ungdomsbidrag. Sundsvall: *Rapport nr 1*.

CSN (1991b). *Anslagsframställning 1992/93*. Sundsvall.

Everitt, B.S. (1977). *The Analysis of Contingency Tables*. London: Chapman and Hall.

Forskningsrådsnämnden (1979). Rapport från ledningsgruppen för planering av studiesocial forskning. Stencil.

Gesser, B., Sellerberg, A-M. & Svenningsson, L. (1971). *Val av utbildning och yrke*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 61.

Hammarström, M. (manus). Varför inte högskola?

Hellevik, O. (1980). *Kausalanalyse av krysstabeller*. Oslo: Universitetsförlaget.

Härnqvist, K. & Grahm, Å. (1963). *Vägen genom gymnasiet*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 15.

Härnqvist, K. (1979). Några synpunkter på studiesocial forskning. Stencil.

Lundquist, O. (1989). *Studiestöd för vuxna. Utveckling, utnyttjande, utfall*. Acta Universitatis Gothoburgensis.

Mc Cullagh, P. & Nelder, J.A. (1983). *Generalized Linear Models*. Cambridge: University Press.

Nilsson, A. (1984). *Studiefinansiering och social rekrytering till högre utbildning 1920-1976*. Lund: Skrifter utgivna av ekonomisk-historiska föreningen.

Nilsson, A. & Svensson, L. (1991). Familjeekonomi och utbildningsval. Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet (Preliminär version).

Noonan, R. & Elgqvist-Saltzman, I. (1982). Some notes on comparing changes in educational enrollment and transition rates. *Scandinavian Journal of Educational Research 26, 1*, 141-160.

Norusis, M.J. (1988). *SPSS-X Advanced Statistics Guide*. Chicago: SPSS Inc.

Reuterberg, S-E. (1984). *Studiemedel och rekrytering till högskolan*. Acta Universitatis Gothoburgensis.

Reuterberg, S-E. (1985). On comparing transition rate gains. *Scandinavian Journal of Educational Research 29, 4*, 175-190.

Reuterberg S-E. & Svensson, A. (1983). Studiemedel som rekryteringsinstrument och finansieringskälla. *UHÄ/FoU Projektrapport.* 1983:01.

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1985). Studiehjälpens betydelse för eleverna i gymnasieskolan. *Rapporter från institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet. 1985:02.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1987a). Studiemedel - medel för jämlikhet? *UHÄ/FoU. Projektrapport. 1987:01.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1987b). Student financial aid and participation in Swedish higher education. I. The effect of background variables on transition to higher education. *Scandinavian Journal of Educational Research, 31, 139-150.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1987c). Student financial aid and participation in Swedish higher education. II. Recruitment effects of student financial aid. *Scandinavian Journal of Educational Research, 31, 151-161.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1988). Studiehjälp och gymnasial utbildning. Utgångspunkter för ett studieekonomiskt projekt. *Publikationer från institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet. 1988:10.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1990). Ekonomins betydelse för gymnasievalet. *Publikationer från institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet. 1990:01.*

Reuterberg, S-E. & Svensson, A. (1991). Spelar pengar någon roll? Elevers och föräldrars syn på studiestödet i gymnasieskolan. *Rapporter från institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet. 1991:15.*

Ruin, O. (1979). *Studentmakt och statsmakt.* Stockholm: Liber Förlag.

SOU (1936). *Utredning rörande de svenska universitets- och högskolestudenternas sociala och ekonomiska förhållanden.* Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 34.

SOU (1963a). *Bättre studiehjälp*. Studiehjälpsutredningen. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 48.

SOU (1963b). *Studentrekrytering och studentekonomi*. Studiesociala utredningen II. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 53.

SOU (1963c). *Rätt till studiemedel*. Studiesociala utredningen IV. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 74.

SOU (1977). *Studiestöd. Alternativa utvecklingslinjer*. Studiestödsutredningen. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 31.

SOU (1980). *Studiestöd för 16-19-åringar i gymnasial utbildning*. Studiestödsutredningen. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 25.

SOU (1987). Studiemedel. Betänkande från Studiemedelskommittén. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 39.

Statistiska centralbyrån (1992). Högskolan. Grundutbildning: Nybörjare läsåret 1990/91. *Statistiska meddelanden 9201*.

Svenningsson, L. (1971). Social differentiering i student och realpopulationerna. I Gesser, B., Sellerberg, A-M. & Svenningsson, L. (1971). *Universitet och högskolor*. Stockholm: Statens offentliga utredningar, Nr 61.

Svensson, A. (1980). On equality and university education in Sweden. *Scandinavian Journal of Educational Research, 24, 79-92*.

Svensson, A. (1981). Jämlikhet i högskolan - fiktion eller realitet? *UHÄ-rapport, Nr 25*.

Svensson, A. (1984). Lika möjligheter till utbildning? *I Utbildningsstatistisk årsbok 1983/84*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Svensson, A. (1985). Högskolestudier - attraktivare för kvinnor? *UHÄ/FoU Projektrapport* 1985:1.

Svensson, A. & Reuterberg, S-E. (1991). Låna för livet. Högskolestuderandes syn på de nya studiemedlen. *CSN, Rapport nr 2, 1991*.

Utbildiningsdepartementet (1985). Utredning av studiemedelssystemet m.m. Kommittédirektiv. Dir. 1985:33.

af Trollle, U. (1990). *Mot en internationell konkurrenskraftig akademisk utbildming*. Lund: Studentlitteratur.

Statens offentliga utredningar 1992

Kronologisk förteckning

1. Frihet – ansvar – kompetens. Grundutbildningens villkor i högskolan. U.
2. Regler för risker. Ett seminarium om varför vi tillåter mer föroreningar inne än ute. M.
3. Psykiskt stördas situation i kommunerna –en probleminventering ur socialtjänstens perspektiv. S.
4. Psykiatrin i Norden –ett jämförande perspektiv. S.
5. Koncession för försäkringssammanslutningar. Fi.
6. Ny mervärdesskattelag.
   – Motiv. Del 1.
   – Författningstext och bilagor. Del 2. Fi.
7. Kompetensutveckling - en nationell strategi. A.
8. Fastighetstaxering m.m. – Bostadsrätter. Fi.
9. Ekonomi och rätt i kyrkan. C.
10. Ett nytt bolag för rundradiosändningar. Ku.
11. Fastighetsskatt. Fi.
12. Konstnärlig högskoleutbildning. U.
13. Bundna aktier. Ju.
14. Mindre kadmium i handelsgödsel. Jo.
15. Ledning och ledarskap i högskolan – några perspektiv och möjligheter. U.
16. Kroppen efter döden. S.
17. Den sista undersökningen – obduktionen i ett psykologiskt perspektiv. S.
18. Tvångsvård i socialtjänsten – ansvar och innehåll. S.
19. Långtidsutredningen 1992. Fi.
20. Statens hundskola. Ombildning från myndighet till aktiebolag. S.
21. Bostadsstöd till pensionärer. S.
22. EES-anpassning av kreditupplysningslagen. Ju.
23. Kontrollfrågor i tulldatoriseringen m.m. Fi.
24. Avreglerad bostadsmarknad. Fi.
25. Utvärdering av försöksverksamheten med 3-årig yrkesinriktad utbildning i gymnasieskolan. U.
26. Rätten till folkpension – kvalifikationsregler i internationella förhållanden. S.
27. Årsarbetstid. A.
28. Kartläggning av kasinospel – enligt internationella regler. Fi.
29. Smittskyddsinstitutet – ny organisation för Sveriges nationella smittskyddsfunktioner. S.
30. Kreditförsäkring – Några aktuella problem. Fi.
31. Lagstiftning om satellitsändningar av TV-program.Ku.
32. Nya Inlandsbanan. K.
33. Kasinospelsverksamhet i folkrörelsernas tjänst? C.
34. Fastighetsdatasystemets datorstruktur. M.
35. Kart- och mätningsutbildningar i nya skolformer. M.
36. Radio och TV i ett. Ku.
37. Psykiatrin och dess patienter – levnadsförhållanden, vårdens innehåll och utveckling. S.
38. Fristående skolor. Bidrag och elevavgifter. U.
39. Begreppet arbetsskada. S.
40. Risk- och skadehantering i statlig verksamhet. Fi.
41. Angående vattenskotrar. M.
42. Kretslopp – Basen för hållbar stadsutveckling. M.
43. Ecocycles – The Basis of Sustainable Urban Development. M.
44. Resurser för högskolans grundutbildning. U.
45. Miljöfarligt avfall – ansvar och riktlinjer. M.
46. Livskvalitet för psykiskt långtidssjuka – forskning kring service, stöd och vård. S.
47. Avreglerad bostadsmarknad, Del II. Fi.
48. Effektivare statistikstyrning – Den statliga statistikens finansiering och samordning. Fi.
49. EES-anpassning av marknadsföringslagstiftningen. C.
50. Avgifter och högkostnadsskydd inom äldre- och handikappomsorgen. S
51. Översyn av sjöpolisen. Ju.
52. Ett samhälle för alla. S.
53. Skatt på dieselolja. Fi.
54. Mer för mindre – nya styrformer för barn- och ungdomspolitiken. C.
55. Råd för forskning om transporter och kommunikation. K.
    Råd för forskning om transporter och kommunikation. Bilagor. K.
56. Färjor och farleder. K.
57. Beskattning av vissa naturaförmåner m.m. Fi.
58. Miljöskulden. En rapport om hur miljöskulden utvecklas om vi ingenting gör. M.
59. Läraruppdraget. U.
60. Enklare regler för statsanställda. Fi.
61. Ett reformerat åklagarväsende. Del. A och B. Ju.
62. Forskning och utveckling för totalförsvaret – förslag till åtgärder. Fö.
63. Regionala roller – en perspektivstudie. C.
64. Utsikt mot framtidens regioner – sju debattinlägg. C.
65. Kartboken. C.
66. Västsverige – region i utveckling. C.
67. Fortsatt reformering av företagsbeskattningen. Del 1. Fi.
68. Långsiktig miljöforskning. M.
69. Meningsfull vistelse på asylförläggning. Ku.
70. Telelag. K.
71. Bostadsförmedling i nya former. Fi.
72. Det kommunala medlemskapet. C.

Statens offentliga utredningar 1992

Kronologisk förteckning

73. Välfärd och valfrihet – service, stöd och vård för psykiskt störda. S.
74. Prova privat – Provning och mätteknik inom SP och SMP i europaperspektiv. N.
75. Ekonomisk politik under kriser och i krig. Fi.
76. Skogspolitiken inför 2000-talet. Huvudbetänkande. Skogspolitiken inför 2000-talet. Bilagor I. Skogspolitiken inför 2000-talet. Bilagor II. Jo.
77. Psykiskt störda i socialförsäkringen – ett kunskapsunderlag. S.
78. Utredningen om vissa internationella insolvensfrågor. Ju.
79. Statens fastigheter och lokaler – ny organisation. Fi.
80. Kriminologisk och kriminalpolitisk forskning. Ju.
81. Trafikpolisen mer än dubbelt bättre. Ju.
82. Genteknik – en utmaning. Ju.
83. Aktiebolagslagen och EG. Ju.
84. Ersättning för kränkning genom brott. Ju.
85. Förvaltning av försvarsfastigheter. Fö.
86. Ett nytt betygssystem. U.
87. Åtgärder för att förbereda Sveriges jordbruk och livsmedelsindustri för EG – förslag om vegetabiliesektorn, livsmedelsexporten och den ekologiska produktionen. Jo.
88. Veterinär verksamhet – behov, organisation och finansiering. Jo.
89. Bostadsbidrag – enklare – rättvisare – billigare. S.
90. Biobränslen för framtiden. Jo.
91. Biobränslen för framtiden. Bilagedel. Jo.
92. Pliktleverans. U.
93. Svensk skola i världen. U.
94. Skola för bildning. U.
95. Den svenska marknaden för projektkapital – statens nuvarande och framtida roll. N.
96. Förbud mot etnisk diskriminering i arbetslivet. Ku.
97. Sparar vi för lite? Hushållssparandet i samhällsekonomin. Fi.
98. Kommunernas socialbidrag – en kartläggning av normer, kostnader m.m. S.
99. Rådgivningen inom jordbruket och trädgårdsnäringen. Jo.
100. Staten och arbetsgivarorganisationerna. Fi.
101. Försvarsmaktens hälso- och sjukvård. Fö.
102. Myndigheternas förvaltningskostnader – budgetering av pris- och löneförändringar. Fi.
103. FHU92. A.
104. Vår uppgift efter Rio – svensk handlingsplan inför 2000-talet. M.
105. Administrativt stöd till Försvarsmakten. Fö.
106. Civilbefälhavarna. Fö.
107. Kulturstöd vid ombyggnad. Ku.
108. VAL, Organisation Teknik Ekonomi. Ju.
109. Investeringar i arrendejordbruket och andra arrenderättsliga frågor. Ju.
110. Information och den nya InformationsTeknologin – straff- och processrättsliga frågor m.m. Ju.
111. Den framtida skogsvårdsorganisationen. Jo.
112. Administrationen i kanslihuset. Klara administrationen – Bilaga. Fi.
113. Lag om företagsrekonstruktion. Ju.
114. Malmöregionens trafiksystem. Överenskommelse om åtgärder i trafikens infrastruktur. K.
115. Kontroll i konkurrens – avveckling av AB Svens Bilprovnings monopol på kontrollbesiktning. K.
116. Privat förmedling och uthyrning av arbetskraft. A
117. Konsumenterna och lågprisbutiken. En studie av ändrade köpvanor i dagligvaruhandeln. Jo.
118. Arvoden för vård hos privatpraktiserande läkare.
119. Svensk trädgårdsnäring – nuläge och utvecklings möjligheter. Jo.
120. Allmänna arvsfonden. S.
121. Vissa mervärdeskattefrågor. Fi.
122. Social bakgrund – studiestöd och övergång till högre studier. U.

Statens offentliga utredningar 1992

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Bundna aktier. [13]
EES-anpassning av kreditupplysningslagen. [22]
Översyn av sjöpolisen. [51]
Ett reformerat åklagarväsende. Del A och B. [61]
Utredningen om vissa internationella insolvensfrågor. [78]
Kriminologisk och kriminalpolitisk forskning. [80]
Trafikpolisen mer än dubbelt bättre. [81]
Genteknik – en utmaning. [82]
Aktiebolagslagen och EG. [83]
Ersättning för kränkning genom brott. [84]
VAL, Organisation Teknik Ekonomi. [108]
Investeringar i arrendejordbruket och andra arrenderättsliga frågor. [109]
Information och den nya InformationsT eknologin – straff- och processrättsliga frågor m.m. [110]
Lag om företagsrekonstruktion. [113]

Försvarsdepartementet

Forskning och utveckling för totalförsvaret – förslag till åtgärder. [62]
Förvaltning av försvarsfastigheter. [85]
Försvarsmaktens hälso- och sjukvård. [101]
Administrativt stöd till Försvarsmakten. [105]
Civilbefälhavarna. [106]

Socialdepartementet

Psykiskt stördas situation i kommunerna –en probleminventering ur socialtjänstens perspektiv. [3]
Psykiatrin i Norden – ett jämförande perspektiv. [4]
Kroppen efter döden. [16]
Den sista undersökningen – obduktionen i ett psykologiskt perspektiv. [17]
Tvångsvård i socialtjänsten – ansvar och innehåll. [18]
Statens hundskola. Ombildning från myndighet till aktiebolag. [20]
Bostadsstöd till pensionärer. [21]
Rätten till folkpension – kvalifikationsregler i internationella förhållanden. [26]
Smittskyddsinstitutet – ny organisation för Sveriges nationella smittskyddsfunktioner. [29]
Psykiatrin och dess patienter – levnadsförhållanden, vårdens innehåll och utveckling. [37]
Begreppet arbetsskada. [39]
Livskvalitet för psykiskt långtidssjuka – forskning kring service, stöd och vård. [46]
Avgifter och högkostnadsskydd inom äldre- och handikappomsorgen. [50]
Ett samhälle för alla. [52]
Välfärd och valfrihet – service, stöd och vård för psykiskt störda. [73]
Psykiskt störda i socialförsäkringen – ett kunskapsunderlag. [77]
Bostadsbidrag – enklare – rättvisare – billigare. [89]
Kommunernas socialbidrag – en kartläggning av normer, kostnader m.m. [98]
Arvoden för vård hos privatpraktiserande läkare. [118]
Allmänna arvsfonden. [120]

Kommunikationsdepartementet

Nya Inlandsbanan. [32]
Råd för forskning om transporter och kommunikation. Råd för forskning om transporter och kommunikation. Bilagor. [55]
Färjor och farleder. [56]
Telelag. [70]
Malmöregionens trafiksystem. Överenskommelse om åtgärder i trafikens infrastruktur. [114]
Kontroll i konkurrens – avveckling av AB Svensk Bilprovnings monopol på kontrollbesiktning. [115]

Finansdepartementet

Koncession för försäkringssammanslutningar. [5]
Ny mervärdesskattelag.
– Motiv. Del 1.
– Författningstext och bilagor. Del 2. [6]
Fastighetstaxering m.m. – Bostadsrätter. [8]
Fastighetsskatt. [11]
Långtidsutredningen 1992. [19]
Kontrollfrågor i tulldatoriseringen m.m. [23]
Avreglerad bostadsmarknad. [24]
Kartläggning av kasinospel – enligt internationella regler. [28]
Kreditförsäkring – Några aktuella problem. [30]
Risk- och skadehantering i statlig verksamhet. [40]
Avreglerad bostadsmarknad, Del II. [47]
Effektivare statistikstyrning – Den statliga statistikens finansiering och samordning. [48]
Skatt på dieselolja. [53]
Beskattning av vissa naturaförmåner m.m. [57]
Enklare regler för statsanställda. [60]
Fortsatt reformering av företagsbeskattningen. Del 1. [67]
Bostadsförmedling i nya former. [71]
Ekonomisk politik under kriser och i krig. [75]
Statens fastigheter och lokaler – ny organisation. [79]
Sparar vi för lite? Hushållssparandet i samhällsekonomin. [97]
Staten och arbetsgivarorganisationerna. [100]

Statens offentliga utredningar 1992

Systematisk förteckning

Myndigheternas förvaltningskostnader
– budgetering av pris- och löneförändringar. [102]
Administrationen i kanslihuset.
Klara administrationen – Bilaga. [112]
Vissa mervärdeskattefrågor. [121]

Utbildningsdepartementet

Frihet – ansvar – kompetens. Grundutbildningens villkor
i högskolan. [1]
Konstnärlig högskoleutbildning. [12]
Ledning och ledarskap i högskolan – några perspektiv och möjligheter. [15]
Utvärdering av försöksverksamheten med 3-årig yrkesinriktad utbildning i gymnasieskolan. [25]
Fristående skolor. Bidrag och elevavgifter. [38]
Resurser för högskolans grundutbildning. [44]
Läraruppdraget. [59]
Ett nytt betygssystem. [86]
Pliktleverans. [92]
Svensk skola i världen. [93]
Skola för bildning. [94]
Social bakgrund – studiestöd och övergång till högre studier. [122]

Jordbruksdepartementet

Mindre kadmium i handelsgödsel. [14]
Skogspolitiken inför 2000-talet. Huvudbetänkande. [76]
Skogspolitiken inför 2000-talet. Bilagor I. [76]
Skogspolitiken inför 2000-talet. Bilagor II. [76]
Åtgärder för att förbereda Sveriges jordbruk och livsmedelsindustri för EG – förslag om vegetabilie-sektorn, livsmedelsexporten och den ekologiska produktionen. [87]
Veterinär verksamhet – behov, organisation och finansiering. [88]
Biobränslen för framtiden. [90]
Biobränslen för framtiden. Bilagedel. [91]
Rådgivningen inom jordbruket och trädgårdsnäringen. [99]
Den framtida skogsvårdsorganisationen. [111]
Konsumenterna och lågprisbutiken. En studie av ändrade köpvanor i dagligvaruhandeln. [117]
Svensk trädgårdsnäring – nuläge och utvecklings möjligheter. [119]

Arbetsmarknadsdepartementet

Kompetensutveckling - en nationell strategi. [7]
Årsarbetstid. [27]
FHU92 [103]
Privat förmedling och uthyrning av arbetskraft. [11

Kulturdepartementet

Ett nytt bolag för rundradiosändningar. [10]
Lagstiftning om satellitsändningar av TV-program. [31]
Radio och TV i ett. [36]
Meningsfull vistelse på asylförläggning. [69]
Förbud mot etnisk diskriminering i arbetslivet. [96]
Kulturstöd vid ombyggnad. [107]

Näringsdepartementet

Prova privat – Provning och mätteknik inom SP och SMP i europaperspektiv. [74]
Den svenska marknaden för projektkapital – statens nuvarande och framtida roll. [95]

Civildepartementet

Ekonomi och rätt i kyrkan. [9]
Kasinospelsverksamhet i folkrörelsernas tjänst? [33]
EES-anpassning av marknadsföringslagstiftningen.[
Mer för mindre – nya styrformer för barn- och ungdomspolitiken. [54]
Regionala roller – en perspektivstudie. [63]
Utsikt mot framtidens regioner – sju debattinlägg. [
Kartboken. [65]
Västsverige – region i utveckling. [66]
Det kommunala medlemskapet. [72]

Miljö- och naturresursdepartement

Regler för risker. Ett seminarium om varför vi tillåt mer föroreningar inne än ute. [2]
Fastighetsdatasystemets datorstruktur. [34]
Kart- och mätningsutbildningar i nya skolformer. [3
Angående vattenskotrar. [41]
Kretslopp – Basen för hållbar stadsutveckling. [42]
Ecocycles – The Basis of Sustainable Urban Develo ment. [43]
Miljöfarligt avfall – ansvar och riktlinjer. [45]
Miljöskulden. En rapport om hur miljöskulden utve las om vi ingenting gör. [58]
Långsiktig miljöforskning. [68]
Vår uppgift efter Rio – svensk handlingsplan inför 2000-talet. [104]

KUNGL. BIBL.
1992-12-09
STOCKHOLM